

‘Van Jubileum...naar Catastrofe’

De Joodse gemeenschap van Nijkerk
in de periode 1926-1945

Samengesteld door Ab van Straalen

INHOUD

TER INLEIDING	3
IN MEMORIAM	4
1 EEN JUBILEUM	6
2 GODSDIENST	7
De synagoge	7
Godsdienstonderwijs	8
Feestdagen	10
Vroomheid	11
Besnijdenboekje	12
Persoonlijke verhalen	12
3 ENKELE DEMOGRAFISCHE GEGEVENS	16
Ledenaantal	16
Gezinssamenstelling	16
Beroep en opleiding	17
Welstand	19
Persoonlijke verhalen	19
4 VERZUILING, INTEGRATIE EN RELATIES	20
Onderwijs	22
Gezondheid- en welzijnszorg	22
Vrouwen en comités	23
Media	23
Joodse ondernemers en lokale samenleving	24
Politiek	25
Oranjegezindheid	25
Sport, spel en relaties	26
Huwelijken	27
Persoonlijke verhalen	27
5 ZIONISME	36
Persoonlijke verhalen	36
6 DE CATASTROFE	38
Anti-Joodse maatregelen	38
Onderduik en verraad	39
Persoonlijke verhalen	41
NAWOORD	51
BEGRIPPENLIJST	53
GERAADPLEEGDE WERKEN	54

TER INLEIDING

“Wie het verleden uitwist, kan niet zinvol nadenken over de toekomst” (Willem van Toorn)

De nazi's schreven inktzwarte bladzijden van geschiedenis, ook te Nijkerk. Nog geen drie kwart eeuw geleden werd de tirannie verdreven die menig hart doorboorde. Het nazisme liet een spoor na van immense leegte. Op geraffineerde wijze was het Nijkerkse stadshart uitgehold, ontdaan van zijn Joodse elementen. Het gevolg van deze ingreep was meer dan een ruisje aan het historische stadshart. De plaats van vele tientallen Joodse ouderen en jongeren in Nijkerk, zou leeg blijven. De doden spraken niet meer, maar de echo van leegte deed de lucht trillen. In 2002 werd het geroep van de stilte gehoord. Er verscheen een herinneringsmonument ter nagedachtenis aan de Joodse slachtoffers uit Nijkerk. Het monument spreekt voor zich: achtenveertig namen zeggen dat bijna de voltallige Joodse gemeenschap van Nijkerk is verzwolgen in de geweldsgolven van het antisemitisme.

Dit verslag is een weergave van gegevens die verzameld zijn tijdens een zoektocht naar getuigen, krantenknipsels en archiefstukken die iets vertellen over de Joodse gemeenschap van Nijkerk, in de periode 1926-1945. In het bijzonder wil dit verslag een oor te luister leggen bij hen die zelf eens levende schakels vormden in de band van Joods Nijkerk. Zij zijn in dit artikel te herkennen aan o.a. de familienamen: Hamburger, Leefsma, De Li(e)ver, Mayer-Hirsch en Nihom.

Interviews werden afgenomen middels (telefoon)gesprekken, brieven en e-mail. Deze persoonlijke verhalen kunt u vinden aan het einde van verschillende hoofdstukken.

Dit verslag heeft geen wetenschappelijke pretenties. Dat neemt niet weg dat met achting is geluisterd naar de stem van het verleden. Tijdens de bewerking van getuigenverslagen en documentatie is geprobeerd de aard en inhoud zo zorgvuldig mogelijk weer te geven. De samensteller draagt verantwoording voor de getuigenverslagen.

De duistere kracht van het nazi-monster blijkt de oorlogstijd te hebben overstegen. Er werd niet alleen een schaduw geworpen over de toekomst maar ook over de vooroorlogse, dierbare jeugdherinneringen van hen die de vervolgingen hebben overleefd. Daarom een bijzonder dank aan die overlevenden van de Sjoa (vernietiging) die ten behoeve van dit verslag, een kwetsbare plaats van herinneringen hebben willen ontsluiten. Dank ook aan de andere geïnterviewden, Stichting Oud-Nijkerk, Stadsarchief Nijkerk en de vele “zoekers” die mij gezelschap hebben gehouden tijdens de tocht. Timo Ridder en het echtpaar Nihom (Den Haag) wil ik bedanken voor de adviezen, suggesties of correcties. Een bijzondere dank ook aan mijn vrouw, Heleen; zonder jouw tussentijdse aanmoedigingen had mijn zoektocht niet kunnen resulteren tot dit verslag.

Deze uitgave is een digitale teksteditie. Het is de wens om in de toekomst ook een versie te doen laten verschijnen voorzien van afbeeldingen, eventueel in de vorm van een reader. Nieuwe informatie (foto's, verhalen, documentatie etc.) blijft van harte welkom. Op een later tijdstip kan eventueel nieuwe informatie worden toegevoegd aan het digitale verslag. Op deze wijze kan er wellicht een veelzeggend, digitaal monument ontstaan van getuigenissen. Contact kunt u zoeken via Stichting Oud-Nijkerk.

Moge de herinneringen en de beschrijvingen over de Joodse gemeenschap een blijvende plaats hebben in het hart van Nijkerk.

Ab van Straalen, Nijkerk 2007

Zonder schriftelijke toestemming van de samensteller is het niet toegestaan dit verslag aan te wenden voor commerciële doeleinden of tot publicatie over te gaan. Voor intern, huiselijk- of schoolgebruik mag dit verslag worden uitgeprint. Dit geldt ook voor instellingen die zich bezighouden met Jodendom of geschiedenis. T.b.v. wetenschappelijk onderzoek of verslagen die de geschiedenis belichten, mogen passages uit dit verslag worden geciteerd (2007).

In memoriam

Singel 22	<i>Emanuel Cohen</i>	63 jaar	Nijkerk, 15-2-1880 Sobibor, 21-5-1943
	<i>Theodora Cohen</i>	25 jaar	Nijkerk, 25-3-1918 Sobibor, 14-5-1943
Holkerstraat 9	<i>Frits Cohen</i>	20 jaar	Hengelo, 20-6-1922 Sobibor, 11-6-1943
Kloosterstraat 3	<i>Sander Colthof</i>	60 jaar	Opsterland, 31-12-1882 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Rosetta Colthof-Cohen</i>	57 jaar	Oldenzaal, 31-3-1886 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Femia Colthof</i>	27 jaar	Nijkerk, 17-3-1916 Sobibor, 11-6-1943
Nieuwstraat 17	<i>Abraham Fortuyn</i>	72 jaar	Nijkerk, 5-12-1870 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Kaatje Fortuyn</i>	73 jaar	Nijkerk, 9-11-1869 Sobibor, 14-5-1943
Nieuwstraat 12	<i>Izaäk Fortuyn</i>	67 jaar	Nijkerk, 16-12-1874 Auschwitz, 29-10-1942
	<i>Jetje Fortuyn-Vos</i>	67 jaar	Kampen, 10-1-1875 Auschwitz, 29-10-1942
	<i>Leo Fortuyn</i>	21 jaar	Nijkerk, 7-10-1921 Neukirch, 14-2-1943
Oosterstraat 18	<i>Abraham Hamburger</i>	43 jaar	Nijkerk, 28-10-1897 Nijkerk, 7-3-1941
	<i>Sara Hamburger-Rood</i>	41 jaar	O. Beijerland, 22-11-1899 Nijkerk, 7-3-1941
Holkerstraat 9	<i>Henri Hamburger</i>	54 jaar	Nijkerk, 2-4-1889 Sobibor, 11-6-1943
	<i>Eva Johanna Hamburger-Jacobs</i>	53 jaar	Hengelo, 4-7-1889 Sobibor, 11-6-1943
	<i>Sam Hamburger</i>	19 jaar	Nijkerk, 17-2-1924 Sobibor, 9-7-1943(?)
	<i>Abraham Hamburger</i>	16 jaar	Nijkerk, 21-8-1926 Sobibor, 9-7-1943
Venestraat 18	<i>Isaac Hammelburg</i>	68 jaar	Nijkerk, 8-7-1875 Theresienstadt, 2-4-1944
	<i>Judith Hammelburg- van der Hoeden</i>	63 jaar	Nijkerk, 20-4-1881 Auschwitz, 11-10-1944
Singel 16	<i>Johanna van der Hoeden- Turksma</i>	66 jaar	Leeuwarden, 3-6-1876 Sobibor, 9-4-1943
	<i>Henri van der Hoeden</i>	22 jaar	Nijkerk, 4-5-1921 Dykernfurt, 20-9-1943
Kruitstraat 1	<i>Johanna v. der Hoeden</i>	67 jaar	Nijkerk, 3-1-1876 Sobibor, 16-4-1943
Singel 37	<i>Samuël v. der Hoeden</i>	64 jaar	Nijkerk, 14-3-1879 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Elisabeth v. der Hoeden- Fortuyn</i>	69 jaar	Nijkerk, 10-11-1873 Sobibor, 14-5-1943

Singel 28	<i>Reina de Liever</i>	27 jaar	Nijkerk, 16-2-1916 Sobibor, 4-6-1943
	<i>Anna de Liever</i>	21 jaar	Nijkerk, 14-5-1922 Sobibor, 4-6-1943
Holkerstraat 13	<i>Joseph de Liever</i>	59 jaar	Nijkerk, 9-12-1883 Sobibor, 11-6-1943
	<i>Rika Sophia de Liever-Serphos</i>	46 jaar	Enschede, 23-7-1896 Sobibor, 11-6-1943
	<i>Gezina de Liever</i>	19 jaar	Nijkerk, 9-3-1924 Sobibor, 11-6-1943
	<i>Mozes de Liever</i>	15 jaar	Nijkerk, 25-10-1927 Sobibor, 11-6-1943
	<i>Berthie de Liever</i>	5 jaar	Nijkerk, 24-8-1937 Sobibor, 11-6-1943
Spoorstraat 16	<i>Philip de Liver</i>	63 jaar	Nijkerk, 22-7-1879 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Hinne de Liver-Cohen</i>	58 jaar	Midwolda, 31-3-1885 Sobibor, 14-5-1943
Spoorstraat 30	<i>Samuël de Liver</i>	50 jaar	Nijkerk, 15-3-1893 Sobibor, 28-5-1943
	<i>Petronella de Liver-Nihom</i>	51 jaar	Nijkerk, 11-10-1891 Sobibor, 28-5-1943
	<i>Sophia de Liver</i>	22 jaar	Nijkerk, 15-9-1920 Auschwitz, 12-2-1943
	<i>Margaretha de Liver</i>	20 jaar	Nijkerk, 28-4-1922 Auschwitz, 12-2-1943
Torenstraat 7	<i>Izak Mok</i>	68 jaar	Haarlem, 15-6-1874 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Sara Mok-v. der Hoeden</i>	70 jaar	Nijkerk, 6-11-1872 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Leentje Mok</i>	36 jaar	Nijkerk, 21-8-1906 Sobibor, 14-5-1943
	<i>Jansje v. Monnikendam-Mok</i>	27 jaar	Nijkerk, 28-1-1916 Sobibor, 9-7-1943
Langestraat 36	<i>Joseph Nihom</i>	22 jaar	Nijkerk, 24-11-1920 Sobibor, 7-5-1943
Van Delenstraat 15	<i>Louise Polak</i>	20 jaar	Amsterdam, 30-3-1923 Sobibor, 11-6-1943
Vetkamp 2	<i>Betsy de Rooy</i>	53 jaar	Nijkerk, 2-10-1889 Sobibor, 28-5-1943
	<i>Lina de Rooy</i>	52 jaar	Nijkerk, 5-1-1891 Sobibor, 28-5-1943
Van Delenstraat 15	<i>Mozes Spanjar</i>	40 jaar	Rijssen, 5-4-1903 Sobibor, 9-7-1943
	<i>Bela Spanjar-Dormits</i>	40 jaar	Zutphen, 24-5-1903 Sobibor, 11-6-1943
	<i>Karel Spanjar</i>	3 jaar	Utrecht, 27-11-1939 Sobibor, 11-6-1943

1 EEN JUBILEUM

Het jaar 1926 staat in de geschiedenis niet te boek als enerverend. De mondiale ontwikkelingen op het gebied van wetenschap, sport, cultuur en politiek zullen de circa 9500 koppige bevolking van Nijkerk niet echt beroerd hebben.

Onder het kopje “Kijkjes over de grenzen” in de Nijkerkse Courant van maandag 13 september 1926, Nieuwsblad voor Stad en Land, lezen we van een historisch besluit dat Duitsland lid is geworden van de Volkenbond: ‘dat thans het herstel van den vrede vlug voorwaarts zal schrijden en dat de pijnlijke gevolgen van den oorlog spoedig geheel zullen zijn verdwenen’. Er wordt echter geen melding gemaakt van een man die “Mein Kampf” aan het uitwerken is.

In die periode herdacht een gemeenschap in Nijkerk het 125-jarig bestaan van haar gebedshuis aan het Singel. Het zou de laatste keer zijn dat zij in groten getale een jubileum kon vieren.

De Nederlands Israëlitische Gemeente Nijkerk wilde het jaar 1926 niet voorbij laten gaan zonder stil te staan bij het 125-jarig bestaan van hun synagoge aan de Singel. Het kerkbestuur onder voorzitterschap van Simon van der Hoeden Ezn., penningmeester Philip de Liver en de bestuursleden Louis Ph. de Liever, Hartog de Rooij en Ben Nihom wilden de dankbaarheid gestalte geven.

Oude programmaboekjes en krantenknipsels geven het volgende beeld:

Er wordt een vijf-man sterke feestcommissie geformeerd. De mannen met ondernemingsgeest zijn: Jozeph van der Hoeden Ezn., Henri Hamburger Szn., Sam de Liver Mzn, Salomon Nihom Jzn. en Izak Hamburger Hzn. Met de vereiste toewijding gaat de commissie aan het werk om de viering van het bedehuis-jubileum te regelen. Een speciaal programmaboekje wordt samengesteld. Simon van der Hoeden schrijft daarin een stukje historie over de Joden in Nijkerk. De geschiedenis blijkt verder terug te gaan dan 1801, het inwijdingsjaar van de synagoge aan de Singel: ‘Al kan men dus niet zeggen in welk jaar onze Hoogd. Joodsche Gemeente is ontstaan, naar buiten trad zij als zoodanig op in 1761. Met opzet wordt hier gesproken van de Hoogduitsche Gemeente, omdat er in die dagen ook eene andere gemeente bestond die in afwijking van onze ritus de Portugeesche ritus volgde.’

De feestelijke herdenking - op 21, 22 en 23 mei 1926 – vangt toepasselijk aan met de diensten op *sjabbat* avond in de synagoge, de plaats van samenkomst. De jubilaresse maakt na een grondige restauratie een ‘schitterend figuur’ en is getooid met bloemen en planten. Leraar Colthof opent met gebed. Een mooie openingsrede wordt verzorgd door de voorzitter van de gemeente, dhr. Simon E. van der Hoeden. Hij maakt gewag van het feit dat in “hun” sjoel gedurende 125 jaren, onafgebroken iedere dag, het gebed is verricht. Een speciaal welkomstwoord is er voor opperrabbijn J. Vredenburg en oppervoorzanger I. Boas uit Arnhem. De vrijdagavonddienst en de ochtenddienst op de *sjabbat* wordt geleid door den oppervoorzanger der Israëlitische gemeente te Arnhem. En hoewel de oude muren de prachtige klanken van de cantor willen absorberen, zullen deze niet verhinderen dat de gezongen gebeden, als op engelenvleugelen gedragen, ten hemel stijgen. De eigenlijke herdenkingsdienst vindt plaats zaterdagmiddag. Het College van Burgermeester en Wethouders en de Gemeente-Secretaris vieren het feest mee met de ‘Kehillo Kedousjo’ (*heilige gemeente*) Nijkerk. Feestredenaar is de ‘Weleerwaarde Zeergeleerde Heer Opperrabbijn J. Vredenburg’ en de toespraak wordt verzorgd door de ‘Leraar der Israëlitische Gemeente Nijkerk, de Eerwaarde Heer S. Colthof’. Toepasselijke woorden uit o.a. de psalmen 100 en 122 omlijsten de voordrachten van het ere-comité. De derde dag van het jubileum is gevuld met talrijke activiteiten in het Nutsgebouw. Met spanning zien de kleintjes van de gemeente uit naar het grote kinderfeest op de zondagmorgen. Alvorens zij naar de poppenkastvoorstelling mogen kijken zingen zij eerst een feestlied.

Tijdens een receptie in de middag gaat het kerkbestuur met de twee vooraanstaande gasten uit Arnhem op de foto. Door het oog van de camera ziet de fotograaf de trotse bestuurders in een keurig pak met strik of das en hoofdbedekking, over hun schouders kijken vele gasten belangstellend toe. Het kerkbestuur van Harderwijk schenkt een paar prachtige siertorens en diverse leden en gasten schenken *Thoramantels*, een *Thoraschild*, een *voorhangsel* en *Bimakleden*. Als afsluiting is er een tot in de puntjes verzorgd avondfeest. Cabaret, muziek en dans staan garant voor een enerverende avond. Een jubileum om niet te vergeten.

2 GODSDIENST

'En gij zult dienen den Eeuwige, uwen God,' (Exodus 23:25)

Al bladerend in muf riekende, vooroorlogse edities van de Nijkerkse Courant, valt op dat in lokale berichten, de Joodse ingezetenen worden aangeduid als 'Israëlieten'. Boven-regionale berichtgeving spreekt doorgaans van 'Joden'. Hoe het ook zij; in beide woorden komt de relatie met God tot uiting. 'Jood' is afgeleid van het woord Juda en betekent 'God lover'. Het woord "Isra-el" betekent 'hij die strijd met God' (n.a.v. Genesis 32:28 en 35:10).

Niet alleen in woord maar ook naar levenswandel stond Joods Nijkerk te boek als zeer godsdienstig; zelfs ver buiten de stadsgrenzen.

DE SYNAGOGGE

Voor de Joodse gemeenschap ter plaatse was het centrum voor godsdienstige activiteiten gelegen in de synagoge aan het Singel 11, midden in het hart van Nijkerk. 'Synagoge', beth ha-knesset, betekend huis van samenkomst. Een andere benaming is 'sjoel' en is afgeleid van het Duitse woord 'Schule' waarmee tot uitdrukking komt dat een synagoge ook een leerhuis is.

Zowel in vooroorlogse als naoorlogse fotobeelden is het oude interieur vastgelegd. Enigszins bedekt achter een fraai gordijn, het voorhangsel, pronkt de metershoge Thorakast. Aan de bovenzijde van deze Heilige Arke, ontwaar ik elementvormen van een tempel. Generaties Joodse Nijkerkers hebben kunnen aanschouwen dat de Thorakast – die doorgaans aan een oost-muur was opgesteld – de heilige boekrollen van Mozes herbergde. De met de handgeschreven rollen waren gehuld in prachtige mantels en waren gekroond met blinkende ornamenten. Met eerbied werden de grote boekrollen geopend op een verhoogd platform, de *biema*, gelegen in het midden van synagoge. Met vereiste toewijding werden de lezingen verzorgd door de mannen. De *biema* was dusdanig ontworpen dat de voorlezer zijn aangezicht moest richten naar de Thorakast – het is namelijk niet gepast je rug te keren naar de heilige geschriften. Ook de kleine lessenaar voor de *biema* richt 'zich' niet op het gehoor van aanwezigen – zoals in andere gebedshuizen te Nijkerk – maar is gepositioneerd richting het Woord van de Almachtige. Op deze lessenaar rustten vroeger de gebedenboeken voor de voorzanger. De orthodoxie komt ook tot uiting in de aanwezigheid van een balkon, speciaal bestemd voor de vrouwen. Op de vooroorlogse foto is dit balkon gesitueerd tegenover de Thorakast, op een naoorlogse foto is ook een balustrade zichtbaar naast de Thorakast.

Diverse publicaties geven aan dat een deel van het interieur van de Nijkerkse sjoel, na de oorlog terecht is gekomen in de synagoge van Amersfoort. Reden om dit gebedshuis eens te bezoeken. Tijdens een bezichtiging tref ik de oud-Nijkerker, Louk de Liever als gids. Met trots laat hij mij twee prachtige besnijdenisstoelen zien die afkomstig zijn uit de sjoel van Nijkerk. De Liever vertelt dat tijdens de besnijdenis van een kind, een jongetje van 8 dagen, de vader of grootvader in een 'besnijdenisstoel' zit met een kussen op de schoot. Degene die het kind bij de besnijdenis vasthoudt, wordt de 'Gevatter' genoemd.

Ook een aantal kroonluchters en een mededelingenbord blijken afkomstig te zijn uit Nijkerk. Hierin kunnen kleinere bordjes worden geschoven die aangeven welke gebeden en psalmen moeten worden opgezegd. Een ander mededelingenbord uit de Nijkerkse sjoel wordt permanent ten toon gesteld in het museum van Stichting 'Oud-Nijkerk'.

De Thorakast van Amersfoort blijkt diverse thorarollen en thoramantels uit Nijkerk te bevatten. Op één van deze mantels prijkt de naam van de familie de Liever, een geschenk aan de Nijkerkse sjoel ter gelegenheid van een jubileum.

Ook een wit voorhangsel, witte thoramanteltjes en een knielkussen – die in het verleden toebehoorden aan de Israëlitische gemeente van Nijkerk – doen nog steeds dienst in de *Kille* Amersfoort op bijzondere feestdagen.

Het is februari 2007 als ik mijn fiets plaats tegen een muurtje waarop een koperen plaquette is bevestigd. 'Hier stond de synagoge van 1801 tot 1954', zo is te lezen. In het koper komt ook in schaalmodel de synagoge tot uitdrukking. Een driehoekige topgevel met Hebreeuwse inscripties en daaronder een drietal ramen en deuren, karakteriseerde eens de noordzijde van het gebedshuis. De decoraties rondom de hoofdentree doen weer denken aan een tempel.

Vanaf een balkon laat Jan Bijvank, de huidige eigenaar van Singel 11, de oorspronkelijke oostelijke muur zien van de voormalige synagoge. Mijn vermoeden dat aan deze zijde een klein raam heeft

gezet, wordt bevestigd bij het zien van een onderbreking in het schoonmetselwerk. Waarschijnlijk viel het daglicht via deze opening op de Thorakast die daar schuin onder stond. Een gedeelte van de west-muur blijkt ook nog te bestaan. De eeuwenoude stenen absorberen witte sneeuwvlokken die op het moment van mijn bezoek neer dwarrelen.

Met enthousiasme gunt dhr. Bijvank mij een doorkijkje in een luchtkanaal ergens in het midden van zijn woning; een stukje decoratief pleisterwerk van de binnenmuur blijkt nog zichtbaar te zijn. Viel hierop eens de schaduw van mensen wiens namen genoemd worden op het Joods monument? Staande in de nabijheid van de westelijke muur toont Jan Bijvank mij een 100 jaar oude ansichtkaart, een panorama van Nijkerk. Duidelijk zichtbaar is de synagoge. Het daglicht moet vroeger rijkelijk naar binnen zijn gevallen, want 3 hoge boogvormige ramen sierden ook de zuid-muur en één de west-muur. Het ondergaande zonlicht heeft tot circa 1954 de biema en de Thorakast kunnen beschijnen. Hoewel deze interieurstukken niet ten prooi zijn gevallen aan de tand van de nazi-tijd, gingen ze op in de chaos van de naoorlogse periode. In 1954 verkocht de gedecimeerde Joodse gemeente van Nijkerk de synagoge aan schoenhandel Bijvank. In het koopcontract werd bepaald dat op de plaats van de synagoge geen bad- of slachthuis mag worden gevestigd.

GODSDIENSTONDERWIJS

Niet alleen de prachtige synagoge aan het Singel was eigendom van de Joodse Gemeente, ook een school met ambtswoning was in haar bezit. In het Nieuw Israëlitisch Weekblad (nr. 47, 1928) lezen we het volgende:

'Nijkerk. Zondag 11 Niesan 5688 (1 april) is voor de geschiedenis van onze Joodsche gemeente wederom een zeer belangrijke geweest, omdat op dien dag de nieuwe gewre- en schoollokalen in de Kloosterstraat werden ingewijd en aan hare bestemming gegeven. De oude lokalen aan de Nieuwstraat waren reeds tal van jaren in zoodanigen staat, dat reeds geruime tijd overwogen werd hoe men tot verbetering kon komen. Wel waren aan die oude lokalen historische herinneringen verbonden, zelfs was hier vroeger eene "Portugeesche sjoel" in ondergebracht, maar de tand des tijds had er zoodanig aan geknaagd, dat het noodig was geworden, om of ter plaatse tot vernieuwing over te gaan, of naar eene andere gelegenheid uit te zien. In 1917 kwam de gemeente door aankoop in het bezit van het pand, waarin toen reeds de leeraar kwam te wonen en daarin nu ook school en gewre zijn ondergebracht. Wel moesten de gemeenteleden zich hiervoor financieele opofferingen getroosten, maar dankbaar zij geconstateerd, dat men met bereidwilligheid bijdroeg om deze langgekoesterde plannen te doen verwezenlijken. En zoo zijn we thans in het bezit gekomen van lokalen, die alhoewel eenvoudig, zeer netjes en gerieflijk zijn ingericht. Ook de ambtenaarswoning is tegelijk verbouwd en vergroot. J.L. Zondag nu zijn deze gebouwen ingewijd en alhoewel om verschillende redenen geen feesten hierbij gehouden zijn, eenige plechtigheid mocht toch niet ontbreken en daarom was ook de Opperrabbijn, de weleerw. Heer J. Vredenburg uitgenoodigd, om door zijn tegenwoordigheid de beteekenis van den dag te verhoogen. Vaak zijn dezen dag, ook in de verschillende toespraken, wijlen de heeren J. Nihom en Sim. E.v.d. Hoeden herdacht, die als bestuurders der gemeente zeer geijverd hebben, om ook de gebouwen onzer gemeente te doen verbeteren.

's Morgens werd in de nieuwe school voor de jeugd een feestje gehouden en deze amuseerde zich hierbij goed. Er werd gezongen, gespeeld en getrakteerd en voorgedragen en allen kweten zich goed van hun taak. We zullen geen namen noemen, maar willen eene uitzondering maken voor den 12-jarigen Elias v.d. Hoeden, die ons op aardige mandolinmuziek vergastte, o.a. op een door hemzelf gecomponeerde *Jomtov*potpourie. 's Middags 3 uur was de geheele gemeente in het nieuwe gewrelokaal bijeen. De bijeenkomst werd geopend met eene toespraak van den voorzitter der gemeente, den heer Ph. De Liever Mzn. (...) Toespraken werden gehouden door de Opperrabbijn, den leeraar der gemeente en den heer. B.J. Hamburger, als lid van het schoolbestuur. De voorzitter had in zijn openingswoord ook gememoreerd, dat verschillende vereenigingen door geschenken voor het nieuwe gebouw van hare belangstelling hadden doen blijken. Ongeveer half zes sloot de voorzitter de juist door haar eenvoud plechtige bijeenkomst.'

In het geciteerde persbericht valt op dat binnen het Jodendom een andere kalender wordt gebruikt. De maanden dragen een andere naam en de jaartelling is geijkt op de scheppingsdagen uit het bijbelboek Genesis. Deze jaartelling treffen we ook aan op de grafstenen van de Joodse begraafplaats aan de Oude Amersfoortseweg. Interessante informatie over Joodse begraafplaatsen is te vinden in het boek "Het huis van de levenden-Beth haChajiem" geschreven door een oud-ingezetene van Nijkerk, Nechamah Mayer-Hirsch.

De leraar van de Joodse gemeente van Nijkerk was dhr. Colthof. Sinds 1911 was hij aan de Kille Nijkerk verbonden. Op 6 mei 1936 verscheen er een advertentie in de Nijkerse Courant waarin werd

aangekondigd dat op 10 mei in dat jaar, dhr. Colthof en zijn vrouw hoopten te herdenken dat zij 25 jaar getrouwd waren. Op die dag was er in het lokaal der Israëlitische gemeente aan de Kloosterstraat een receptie van 3-5 uur.

Onder het kopje Berichten uit Stad en Dorp schreef de Nijkerkse Courant op 8 mei 1936 het volgende: 'Zondag 10 mei zal het 25 jaar geleden zijn dat de Eerw. heer Coltof het ambt van Leraar bij de Isr. Gemeente alhier aanvaardde. Het zal den geachten jubilaris op dien dag zeker niet aan blijken van belangstelling ontbreken, daar hij zich in den loop der jaren de achting van allen, die met hem in aanraking kwamen, heeft mogen verwerven. Moge het den jubilaris gegeven zijn nog zeer lang zijn ambt in zijn Gemeente te kunnen uitoefenen.'

De Nijkerkse Courant van 11 mei 1936 schreef het volgende verslag: 'Nijkerk. Het was Zondag een dubbele feestdag voor den Eerw. Heer Coltof, Leraar bij de Isr. Gemeente alhier. Dien dag was het n.l. 25 jaar geleden, dat hij als Leraar in deze Gemeente bevestigd werd en tevens vierde Zijn Eerw. zijn zilveren huwelijksfeest. Door het kerkbestuur der Ned. Isr. Gemeente was een feestelijke bijeenkomst voor de gemeentelieden georganiseerd, waarin Zijn Eerw. gehuldigd zou worden. Het zaaltje van het Gemeentegebouw in de Kloosterstraat was in een bloementuin herschapen door de vele bloemstukken, -manden en planten, die door particulieren en corporaties als blijk van medeleven geschonken waren. Wij merkten o.a. op een zeer fraai bloemstuk van de zustergemeente te Harderwijk, van het Nutsdepartement alhier, van den Uitgever der Nijk. Crt. en van tal van leerlingen en oud-leerlingen, vele particulieren, zoowel geloofsgenooten als andersdenkenden, die allen uiting wilden geven aan het gevoel van groote achting, dat zij den jubilaris toedragen. In keur van woorden, kort maar krachtig, werd den jubilaris en zijn echtgenoot, door de Voorz. den heer Ph. M. de Liver, hulde gebracht voor alles, wat hij in de afgelopen 25 jaar voor de Gemeente en haar leden had gedaan, hoe hij steeds had deelgenomen in de vreugde, maar ook had medegeleefd in het leed van zijn gemeentelieden. Als blijk van hulde en erkentelijkheid bood de Voorz. namens de gemeente een schitterende boekenkast aan, om daarin de vele studieboeken, waarin de heer C. zich zoo gaarne verdiept, een waardige plaats te geven. Nadat door verschillende leden de verdiensten van den Heer C. geschetst waren en door eenige oud-leerlingen eenige alleraardigste toepasselijke voordrachten ten beste gegeven waren, was het woord aan den jubilaris, die diep ontroerd door de vele en spontane blijken van vriendschap en hoogachting hem dezer dagen van zoovele zijden aangeboden, hartelijk dank zeide aan allen, die hem in den loop van een kwarteeuw gesteund hebben bij zijn taak. Hij herdenkt met groote weemoed de vele vrienden, die in dien tijd naar hoogere gewesten geroepen werden. Maar op dezen dag, waarin hem zoovele overstelpende bewijzen van vriendschap en achting zijn geworden, is zijn gemoed met dank vervuld jegens het Opperwezen. Hij spreekt den wensch uit, dat de Algoede hem verder kracht en lust zal schenken zijn taak in deze gemeente met opgewektheid en toewijding te blijven vervullen. Hiermee was de plechtige huldiging, die op alle aanwezige een diepen indruk maakte, ten einde. 's Middags was de gelegenheid gegeven den jubilaris geluk te wenschen, waarvan een zeer druk gebruik gemaakt werd. Wij merkten onder de talrijke bezoekers o.a. op den Edelachtb. Heer Van Kluyve, Burgemeester, den heer Wallis, hoofd R.K. School, den heer Bijpost, hoofd Openbare School, de heeren Fossen en Zwetsloot, leden van den Raad, een deputatie van 't Nutsdepartement, de heeren Ten Bokkel Huinink, Wouters en Van Oostrum, etc. etc. Het was een gouden dag in de annalen der Isr. Gemeente alhier. Mogen de vele wenschen, den heer Coltof en zijn echtgenoot dien dag aangeboden, in vervulling gaan en de herinnering aan dezen schoonen dag hun nog zeer lang in gedachten blijven. 's Morgens was den leerlingen der Isr. Godsdienstschool door den heer Coltof een schoolfeestje aangeboden, waarbij de kinderen met gulle hand onthaald werden.'

Ook het NIW (nr. 2, 1936) besteedde ruime aandacht aan het jubileum van de heer Colthof. Zo werd o.a. geschreven: '...Te half twaalf opende de voorzitter, de heer Ph. M. de Liver, de huldigingsbijeenkomst. Toen gij eerw. Heer Colthof, voor 25 jaar, aldus spr. hier zou benoemd worden, werd er gezegd: Wij willen geen man met hooge of lage noten, wij willen een man uit de *Thouro* voortgesproten. Welnu, onze verwachtingen zijn niet beschaamd. Gij hebt ons iedere Sjabbos verkwikt met uwe *diwrei Thouro*. Spreker schetste dan, hoe de leraar lief en leed trouw met de gemeente heeft gedeeld en bood den jubilaris een huldeblijk aan in den vorm van een fraaie boekenkast. De voorzitter der *Mesj. Nefesj-Gewre*, de heer L. de Liever, roemde de groote Thourokennis van de heer Colthof en zijn eerbied voor den vrede in de gemeente. Spr. bracht tevens hulde aan mevr. Colthof, die steeds toonde te zijn een *eisjes chajil*. Het woord was thans aan den eerw. heer Melamed uit Rotterdam als vriend en studiegenoot van den jubilaris, die den jubilaris huldigde als vriend en ambtenaar. Gij hebt, aldus spr. de gemeente op hoog peil gehouden, bijgestaan door mannen als Mousje Fortuin, Simon van der Hoeden e.a. Spr. bood als huldebewijs een studiewerk op *Talmoedisch* gebied aan. In de pauze, die thans volgde, werd een aardige toepasselijke voordracht gehouden door de jongedames de Liever, Cohen, Hamburger en Mok (allen

cursisten van de jubilaris), waarin hem hulde werd gebracht voor de toewijding bij het verzorgen der rijpere jeugd. Een oud-leerling, de jeugdige Leo Fortuin, huldigde den heer Colthof in een keurige toespraak, hem dank brengend dat hij elke Sjabbos met oud-leerlingen verder Thouro leert en wenschte hem toe, dat hij nog tal van jaren met succes zou mogen arbeiden. Mej. Jansje Mok bracht daarna een gedicht te hooren, waarin op geestige wijze de schoolhistorie der laatste jaren de revue passeerde om in een hartelijke gelukwensch te eindigen. Onder deze bedrijven door werden alle aanwezigen namens de jubilarissen onthaald. Vervolgens huldigde de heer Abr. Fortuin den heer C. Als studiegenoot bij de *Gemoro-Gewre*. Spr. betuigt den jubilaris dank voor de moeite die hij zich getroost heeft om de *Gemoro-gewre*, hier gesticht door den eerw. Heer S. Hammelburg te Amsterdam, in stand te houden. Thans was het woord aan den eerw. heer J. van Dam te Amersfoort, die in een rede, getuigende van warme vriendschap en collegialiteit, gewaagde van de groote bescheidenheid van den jubilaris, die hem zijn eigen belangrijke arbeid doet onderschatten. Spr. feliciteert de gemeente Nijkerk, dat zij vijf en twintig jaar zulk een leeraar heeft mogen bezitten. (...) Nadat de penningmeester eenige warme woorden van hulde gesproken had naar aanleiding van de woorden (...) en de heer M. v.d. Hoeden namens alle oud-leerlingen zich daarbij had aangesloten en er op had gewezen hoe vele van de heer Colthof's leerlingen de religie der vaderen van harte trouw waren gebleven, was het woord aan den jubilaris, die diep ontroerd, door de overstelpende blijken van vriendschap en hoogachting, begon met er aan te herinneren, dat hij bij zijn intrede beloofd had te trachten het voorbeeld van Mordechai. (...) Ik ben dikwijls pessimistisch en wanhoop aan het succes mijn arbeid. Maar deze dag heeft mij verkwikt en moed gegeven voor de toekomst. Ik voel dat uwe woorden geen frazen zijn, maar uit het hart kwamen, dat gij waardeert wat ik gedaan heb, dat mijn arbeid niet zonder vrucht is gebleven. Ook namens mijn vrouw mijn hartelijke dank voor u w schitterend geschenk. Spr. herdenkt de velen, die hij heeft zien heengaan o.a. de heeren J. Nihom z.g., Sally Hamburger z.g., Joz. Hamburger z.g., M. Fortuin z.g. en bovenal den te vroeg ontslapen vorigen *Parnas*, mijn vriend en studiegenoot.

Spr. dankt allen die hem dezen dag tot een onvergetelijken hebben gemaakt o.a. de heeren Melamed en Van Dam, voor hun aanwezigheid.

Hiermede was de huldiging door Kerkbestuur en gemeenteleden geëindigd. Het zijn schoone uren geweest voor den leeraar en zijn familie, maar ook niet minder voor de leden dezer gemeente. 's Middags hield de jubilaris en zijn echtgenoot receptie in het gemeentelokaal. Hiervan is een zeer druk gebruik gemaakt, ook van de zijde der niet-joodsche bevolking. Wel een bewijs hoe geacht onze voorganger is bij andersdenkenden. Tot de talrijke bezoekers behoorden de Edelachtb. heer v. Kluyve, Burgemeester van Nijkerk, het hoofd der R.K. school, het hoofd der L.O. en M.U.L.O.-school, eenige leden van den gemeenteraad, een deputatie van het Nuts-Departement en tal van personen waarmede de heer Colthof in aanraking komt. Ook het kerkbestuur van Harderwijk was persoonlijk den jubilaris komen feliciteeren en de voorzitter, de heer de Jong, gaf in welgekozen woorden uiting aan de gevoelens van achting en groote sympathie die ook in Harderwijk voor den heer Colthof bestaan.

Des morgens was den leerlingen van de godsdienstschool door den heer Colthof een schoolfeestje aangeboden, waarbij de kinderen met ruime hand onthaald werden

Moge God onzen *gazzan* en zijn waardige echtgenoot en familie tot in lengte van dagen gezondheid schenken en rijke levensvreugde!

(Wij sluiten ons bij de goede wenschen voor den jubilaris van harte aan en hopen, dat hij nog tal van jaren een sieraad van den onderwijzersstand en zijn familie zal blijven. Red N.I.W.)'.

In het tweede oorlogsjaar, toen het net zich spande rondom de Joodse Nederlanders, werd dhr. Colthof nog geëerd vanwege zijn verdiensten binnen het Jodendom. In het 'Joodsche Weekblad' (1942-40, p. 8) werd het navolgende afgedrukt: 'Nijkerk, De heer A. Colthof, voorganger der Joodsche Gemeente alhier, heeft dezer dagen van opperrabbin I. Vreedenburg als oudste leraar van zijn ressort den *chowertitel* ontvangen'.

FEESTDAGEN

Binnen de vooroorlogse Nijkerkse samenleving was het een bekend gegeven dat de Joodse winkels op vrijdagavond en zaterdag overdag gesloten waren i.v.m. de sjabbatsrust.

'Doch de zevende dag is een rustdag ter eere van den Eeuwige, uwen God; gij zult geenerlei werk verrichten...' (Deuteronomium 5:14). Op vrijdagavond werd de sjabbat als een koningin onthaald. Een feestelijk moment voor de Joodse ingezetenen.

In vooroorlogse advertenties lezen we soms dat een Joodse winkel een grote opruimingsactie startte op zaterdagavond. Binnen het Jodendom eindigt de dag als de zon is ondergegaan en op zaterdagavond begint voor hen dan de nieuwe week.

Zo kon het gebeuren dat het nieuwe winkelpand van de firma Van der Hoeden feestelijk werd ingewijd op zaterdagavond.

In het locale leven van Nijkerk was de dienst aan God door 'de Israëlieten' niet alleen zichtbaar in hun gang naar de synagoge. Als voorbereiding op het Joodse Paasfeest kon men ook waarnemen dat de huizen van de Joodse ingezetenen een grondige schoonmaakbeurt kregen – om het te reinigen van bestanddelen die gedeseemd waren. Het paasfeest staat namelijk in het teken van reinheid en nieuwigheid. Oudere Nijkerkers vertelden mij dat de Joodse stadsgenoten in de aanloop naar Pesach (Pasen), bij de buurtwinkel uit de onaangeroerde zakken het eerste meel kwamen kopen (o.a. bij kruidenier Van den Bosch, hoek Van Delenstraat).

Een feest wat zeer scherp in de herinnering van oudere Nijkerkers staat is het Loofhuttenfeest, Feest der Soekkoth. In verschillende tuinen in Nijkerk stonden de loofhutten (soekoh). Evenals het paasfeest verwijst dit feest ook naar de uittocht uit Egypte: 'In hutten zult gij wonen zeven dagen (...) uwe nakomelingen weten, dat Ik in hutten de kinderen Israëls heb doen wonen, toen Ik hen uit het land Egypte gevoerd heb: Ik ben de Eeuwige, uw God.' (Leviticus 23: 42a en 43). Dit feest stond / staat ook in het teken van de oogst. Verwijzend naar de oogst, met een vrucht en een tak in de hand, kon men de Joodse Nijkerkers aantreffen rondom huis of synagoge.

VROOMHEID

Nijkerk stond bekend om zijn vroomheid. Maar waar stond die vroomheid voor? Het antwoord op deze vraag hoopte ik te kunnen vinden in het archief van de Nederlands Israëlitische Gemeente Nijkerk. Gedurende de oorlog bevond zich dit archief in een kartonnen doos in de confectie-zaak van de firma Nihom, zo schreef de plaatselijke geschiedschrijver, J. Vastenburger, voor een locale courant. In de jaren zestig heeft hij dit archief geraadpleegd voor een serie artikelen over de Joodse gemeente. Ondanks diverse aanwijzingen en tips ben ik er helaas niet in geslaagd deze archieven te traceren en moet ik het antwoord op mijn vraag in andere bronnen opdiepen. Verassend wordt ons in de Joodse pers de godvrezende levenswandel geschilderd van een tweetal mannen uit Nijkerk. Levens doordrenkt met de geur van devotie. Een jaar na de feestelijkheden rondom het 125-jarige bestaan van de synagoge overleed de voorzitter der gemeente, zo vernemen we uit het Nieuw Israëlitisch Weekblad (nr. 47, 1927): 'NIJKERK. Onze gemeente is in diepen rouw gedompeld door het overlijden van haren voorzitter, den heer Sim. E. v.d. Hoeden, die Maandag, na een ziekte van eenige maanden, op 50 jarigen leeftijd tot een beter leven is opgeroepen. Vurig is gebeden voor het herstel van den algemeen beminden man, bekwame mannen der wetenschap grepen nog operatief in, er was een moment eenige hoop, doch het was door het Opperwezen anders besloten en zoo werd Maandag 2 Nisan 5687 voor familie en gemeente, een dag van diepe verslagenheid. Algemeen is in onze gemeente het medegevoel met weduwe, kinderen, bejaarde moeder en overige familie, die in den heer v.d. Hoeden een waardig familielid bezaten, maar ook voor onze gemeente is het heengaan van den heer v.d. Hoeden een gevoelige slag. Man van diep verstand en een helderen kijk op de dingen des levens, daarbij van algemeene en Joodsche ontwikkeling, en in 't bezit van een groote gemoedskalmte, was hij de aangewezen man, om leider van gemeente en hare instellingen te zijn. Gedurende een 4-tal jaren heeft de heer v.d. Hoeden het voorzitterschap der gemeente bekleed, en haar daarin trouw gediend. Hij was iemand, die prestige bezat, en in velerlei levensomstandigheden de vraagbaak voor velen was. En tijd, moeite, noch geld was hem teveel om hulp te bieden. Als accuraat Thoralezer, was hij moeilijk te overtreffen en tal van jaren heeft hij dan ook als *baäl kourei* gefungeerd. De overledene was niet een geschoold iemand, en zoo was hij ook op het gebied van Thorakennis hoofdzakelijk een autodidact, maar had zich door noeste vlijt en jarenlange studie daarin tot een voor onze tijden, zeldzame hoogte opgewerkt, waarbij vooral zijn sterk geheugen hem zeer te stude kwam. Hoe goed voorbereid was hij, wanneer hij in onze gemorocclub als *kourei* fungeerde. Zoo was hij op velerlei terrein een voorman in onze gemeente, jarenlang fungeerde de heer v.d. Hoeden ook als lid van het schoolbestuur en als Voorzitter van de *Ch. Mesch. Nefesj* en nam vaak aan *Gem. Gasodiem* ook daadwerkelijk deel. De heer v.d. Hoeden, met groote Joodsche deugden getooid, bezat in groote mate bescheidenheid, zoodat zijn naam naar buiten niet sterk was doorgedrongen, maar in onze gemeente was hij een vooraanstaande figuur, waarvan uw correspondent in deze regelen een kort, maar der waarheid getrouw beeld heeft gegeven. Moge de Almachtige de zwaar getroffen familie en gemeente sterken.'

Een aanvullend bericht verscheen in het Centraal blad voor Israëlieten (nr. 6, 1927): 'In aansluiting met hetgeen wij reeds berichtten omtrent het overlijden van de voorzitter der gemeente, den heer S.E. v.d. Hoeden zij nog gemeld, dat de begrafenis Woensdag 6 april onder zeer groote belangstelling plaats vond, waaruit bleek, de groote sympathie, die men zoowel hier als elders den braven

overledene had toegedragen. Van de gemeenteleden ontbrak niemand, terwijl ook van elders velen waren gekomen om van hun medegevoel te doen blijken. O.a. was ook de ressortale opperrabijn, de heer Vredenburg, aanwezig, alsmede de heer S. Hammelburg van Amsterdam, die met wijlen den heer v.d. Hoeden zeer bevriend was. Wegens *Niesan* werd niet gesproken, alleen de Opperrabbijn wenschte in het sterfhuis eene mededeling te doen en groot was de ontroering, die zich val de talrijke aanwezigen meester maakte, toen de heer Vredenburg gewaagde, van de bijzondere begaafdheid van de overledene en de achting, die hij hem had toegedragen wegens zijn Thourioliefde en andere eigenschappen, waarom Z.W. eerw. Zijn nagedachtenis met de gower-titel wenschte te eeren. De overledene werd langs de geopende synagoge gedragen, de plaats, waar de heer v.d. Hoeden iederen morgen present was. Ook op den doodenakker was de belangstelling groot. Zoals we vorige week, reeds schreven, heeft en familie en gemeente een gevoelige slag getroffen. Er is een leemte ontstaan, die niet gemakkelijk aan te vullen zal zijn. Maar we moeten berusten in de ondoorgronde wijzen van de Voorzienigheid en hopen wij, dat de brave overledene in hooger sferen het loon des braven moge deelachtig worden. Wij uiten den wensch, dat onze gemeente voor lang voor verdere slagen moge gespaard blijven en zich op vreedzame wijze in den geest van haren ontslapen voorzitter, verder moge ontwikkelen'.

Op indrukwekkende wijze schreef de plaatselijke correspondent voor het NIW (nr. 22, 1930) het volgende over een ander gerespecteerd gemeentelid:

'NIJKERK Hier in den gezegende leeftijd van bijna 91 jaar, de nestor onzer gemeente, de heer M. Fortuin, overleden. Zoals wij den overledene gekend hebben, zouden wij in strijd met zijne wenschen handelen, indien wij in een artikel zijn hoedanigheden en zijn leven gingen schetsen. Maar de achting die wij den overledene toedroegen, belet ons toch ook, niet eenige regelen aan zijn nagedachtenis te wijden. De heer Fortuin mocht zich tot het allerlaatste van zijn lang leven in het bezit van zijn lichamelijke en geestelijke krachten verheugen en nam dan ook geheel aan het gemeentelieven deel. In onze gemeente genoot hij groote achting en wist door zijn vroom leven ook anderen tot *Mitswoh*-vervulling te inspireeren. Zelden of nooit verzuimde hij een sjoeldienst en vooral was het zeer merkwaardig in dit leven, dat het van groote beginselvastheid getuigd heeft. Want noch in zijn jongelingsjaren, nog op middelbaren leeftijd, noch in de '*jemei zikno*' heeft de heer Fortuin zich door factoren, die voor zoo menigeen in de verschillende stadia van het leven van invloed zijn, onttrokken aan wat hij als zijn plicht beschouwde. Schrijver dezes bewonderde in den overledene ook steeds zijn diep geloof '*bediwrei gagomeinoe*'. Tal van jaren ging hij onze gemeente op de Hooge Feestdagen in het gebed voor en verrichtte zijn gebeden met innige devotie. Ook bij de niet-Israëlieten van onze plaats stond de heer Fortuin in hoog aanzien, wat o.a. tot uiting kwam bij de *kewoero* op den dag na *Joum Kipoer* en waarbij afgevaardigden van de plaatselijke bakkersvereniging tegenwoordig waren en waarvan een hunner zich in eenige zeer waardeerende woorden tot de familie richtte. Overigens was er veel belangstelling en werd de heer Fortuin '*begowoud kodoul*' grafwaarts gedragen. Figuren als wijlen de heer Fortuin worden hoe langer hoe zeldzamer en zoo willen we hier dan ook nog mededeelen dat nu ook wijlen Opperrabijn Wagenaar z.g. zich eens aldus tot ons over den heer Fortuin uitliet: "Onze tijd begrijpt zulke mensen niet meer". Inderdaad, zoo is het. We zijn thans in de dagen tusschen *Joum Kipoer* en *Soekous*, waarvan de geest des Jodendoms zegt (.....) Ongetwijfeld zal in geestelijke zijn op *Ngoulom Habboo* voor den heer Fortuin z.g. dit van toepassing zijn. Zijn assche ruste in vrede! ...'

BESNIJDENISBOEKJE

Van historische waarde is een uit Nijkerk afkomstig besnijdenisboekje hetwelk tegenwoordig in een museum in Israël wordt bewaard. In sierlijk Hebreeuws hebben vier generaties Nihom's hun verrichtingen als *Mohel* bijgehouden. Omstreeks 1995 heeft Rolf Nihom (Den Haag) van dit document een Nederlandse transcriptie doen verschijnen. Het boekje laat zien dat er in een periode van 129 jaar (1809-1938), 602 Joodse jongetjes – in een groot gebied rondom Nijkerk – werden besneden door Josef ben Shlomo (in de periode 1809-1841), door Shlomo ben Josef (periode 1845-1886), door Josef Dov Nihom (periode 1886-1922) en door Baruch ben Josef Dov Nihom (van 1923-1938). De aantekeningen stokten in het jaar 1938. Toen kwam de laatste Mohel van Nijkerk, Ben (=Baruch) Nihom, plotseling te overlijden.

PERSOONLIJKE VERHALEN

LOUK DE LIEVER Op 21 augustus 1939 ben ik geboren aan de Spoorstraat 26 te Nijkerk. Herinneringen aan de vooroorlogse gemeente van Nijkerk heb ik dan ook niet. Mijn roepnaam is Louk maar mijn officiële naam is Louis, de voornaam die ook in mijn paspoort staat. Op de achtste dag – de

dag dat Joodse jongetjes worden besneden – heb ik de Hebreeuwse namen Jehoeda-ben-Eliezer ontvangen.

Mijn familie zou ik willen omschrijven als orthodox; ze hielden zich aan de sjabbat en ze aten kosjer. Mijn grootvader maakte reeds voor de oorlog deel uit van het kerkbestuur, mijn vader niet want die was nog te jong. In die tijd was dat een hele eer om zitting te hebben in het kerkbestuur wat gevormd werd door gerenommeerde mannen.

JAAP NIHOM Alle Joodse mensen van beide geslachten hebben een Hebreeuwse naam, officieel is mijn naam Jacob.

De Nijkerkse Joodse gemeenschap was vroom. De vroegere Nijkerkse sjoel met zijn diensten, is te vergelijken met die van de huidige orthodoxe sjoel van Amersfoort. In een orthodoxe gemeenschap zitten de vrouwen apart en tellen niet mee voor een quorum maar zijn daarentegen de zogenaamde baas in huis. In een moderne sjoel (voornamelijk in de VS) hebben de vrouwen 100% dezelfde rechten en zit men gemengd.

Binnen de orthodoxie tellen alleen jongens op een bepaalde leeftijd religieus volwaardig mee. Joodse jongens worden *Bar Mitswah* na hun dertiende verjaardag, normaal op de eerstvolgende zaterdag. Rond 1936 en 1937 waren er vijf jongens van mijn leeftijd Bar Mitswah, Sam Hamburger die later naar Utrecht ging, Elias Mok, Michel Nihom, de andere Sam Hamburger en ikzelf, de jongste van de vijf. Waar nu schoenenzaak Bijvank is, was vroeger de sjoel. Sjoeldienst was er elke dag waar de meeste leden kwamen, maar zakenlieden kwamen niet altijd. De kinderen gingen normaal niet op de weekdays naar de sjoel.

In de sjoel werd geen muziek gespeeld.

De koster (Sjammes) was Mok uit de Torenstraat en mijn oom Ben was de Mohel (besnijder). Mijnheer Colthof was geen rabbi maar de gazzan (voorlezer / cantor). Colthof was ook ritueel slachter, maar omdat hij te zenuwachtig was, deed Henri Hamburger het onder zijn toezicht.

Voor het loofhuttenfeest werd er een loofhut gemaakt door verschillende panelen in elkaar te zetten en kreeg het een dak van stro. De loofhut - niet iedereen had er één - kon uit elkaar worden gehaald en worden opgeborgen. Gedurende het feest Soekah werden (worden) de maaltijden daarin gebruikt.

JOS KELLNER-DE LIVER: Als je de sjoel binnenkwam, moesten wij gelijk naar boven. Je roddelde wat over de jurk of hoed van de ander. Er werd gesist om stil te zijn.

Voor zegeningen werd betaald maar niet op de sjabbat. Ik zie nog steeds voor ogen dat Mok, de sjammes, door weer en wind kwam aangelopen op de zondag. Hij kwam dan het geld ophalen. Ik herinner mij dat een huwelijksinzegening van Greet van der Hoeden plaats vond in de synagoge, dat maakte veel indruk op mij. Zij is naar Harderwijk gegaan, later helaas omgekomen. Het bruidspaar stond onder een Choepa (baldakijn) die door middel van vier stokken werd hooggehouden door een viertal mensen. De synagoge was toen vol met licht van de lampen en kaarsen.

Op de Joodse school kwam één keer per jaar de opperrabbijn van Gelderland langs, dhr. Vredenburg. Een soort van controle om te kijken of leraar Colthof goed onderwijs gaf.

Mijn beide oma's waren zeer orthodoxe vrouwen, zo droegen zij bijvoorbeeld pruiken. Mijn moeder heeft deze gewoonte niet overgenomen hoewel ze er verder een orthodox leven op nahield. Mijn oma De Liver heeft maar liefst 11 kinderen grootgebracht in een klein huisje – voor mij nog steeds een raadsel hoe dat het mogelijk was – aan de Langestraat, schuin tegenover de voormalig winkels van mijn ooms Nihom. Het huisje staat er nog steeds; er is een winkeltje in gevestigd. Ik heb nog herinneringen aan de periode nadat mijn oma was overleden. Binnen het jodendom zijn er na de begrafenis 7 dagen van treur waar de familie bij elkaar komt en eigenlijk op de grond behoort plaats te nemen. Als klein kindje kreeg ik toen alle aandacht en kreeg de nodige kusjes.

Mijn oom Flip was meer het serieuze type van de gebroeders De Liver en was in de kerkenraad. Daarentegen was mijn vader meer iemand die zich bezighield met de Joodse sociëteit, hij was betrokken bij de organisatie van *Poerim*- en *Chanoekafeesten*. Uithuwelijken – zoals bij *chassidische Joden* – vond in die tijd niet plaats maar de genoemde feesten waren wel gelegenheden waar jongeren met elkaar in contact werden gebracht.

Een leuke herinnering aan Nijkerk - het zijn er veel – is voor mij het loofhuttenfeest. Bijna iedere familie bouwde een loofhut, wij hadden in de tuin een hele mooie en als kinderen gingen we alle loofhutten bezoeken en beoordelen. Natuurlijk kregen wij dan een glaasje limonade met een koekje en wij gaven aan elkaar door wat de leukste ontvangst was en de lekkerste koekjes.

Vrijdagavond werd in ieder Joods gezin de sjabbat ingezegend met een speciale maaltijd. De zegening bestond uit een kort gebed, eten van een stukje brood en een slokje wijn, wat eerst mijn

vader dronk, toen mijn moeder en daarna ieder kind. De vrijdagavond was feestelijk. Mijn moeder bakte geloof ik de hele morgen en we waren allemaal thuis.

RO SALOMON-HAMBURGER: De sjabbat begon eigenlijk al de avond tevoren. Op vrijdagavond was er – na het bezoek aan de synagoge - een feestelijke maaltijd. Voorafgaand aan de maaltijd zegende mijn vader eerst de galla, een gevlochten wit-brood, gelegen onder een mooi dekje met de tekst “sjabbat *sjaloom*”. Het brood brak mijn vader en een ieder van ons kreeg een stukje. Ook een glas wijn werd gezegend waarvan we een slokje mochten nemen. Verder werden diverse gebeden opgezegd en er werd gezongen. Een persoonlijke zegen met handoplegging vond mijn vader overbodig. Waarom hij daarop tegen was, weet ik niet. Het persoonlijk zegenen heb ik wel gezien bij familie en o.a. ook bij de familie De Liver in Nijkerk. In de zegenspreuk die jongens ontvingen werden de namen van Abraham, Izak en Jacob genoemd en bij de meisjes werden de namen van Sara, Lea, Rachel en Rebekka uitgesproken. Iedere ochtend deed mijn vader wel zijn *gebedsmantel* om, iets wat mijn broers ook deden.

Op de verschillende deurposten van ons huis en winkel was een kokertje, de mezoelah, bevestigd. De mezoelah bevat een bekend tekstgedeelte uit de bijbel het: “Sjema Israël...”

De kokertjes bevonden zich overigens niet op de deurposten van de badkamer en toilet.

In die tijd gingen de mannen met een pet op naar de synagoge. Bij speciale gebeurtenissen hadden de mannen een hoed op. Keppeltjes op straat zag je toen nog niet zo. Aan tafel thuis had mijn vader een keppeltje op. In de synagoge zaten de vrouwen op het balkon.

Aan de ingang bij het Singel was aan de rechter kant van de synagoge een kleine deur speciaal bestemd voor de vrouwen. Via een trap kwam je dan op het balkon. In mijn herinnering zaten wij aan de Singelzijde bij de grote ramen. Op de eerste twee rijen achter het hek zaten de oudere dames – zij hadden vaste zitplaatsen. Achter hen mochten de meisjes plaats nemen. Zover ik mij herinner was er ook een balkon aan een andere muurzijde met zittingen die inklapbaar waren. Het balkon had een gedraaide L-vorm.

Vanaf het balkon aanschouwden we de verschillende verrichtingen van de mannen. Er werd voorgelezen en gebeden opgezegd. Vrouwen mochten wel meezingen vanuit de gebedenboeken. De voorzanger had niet zo'n mooie stem maar Louis de Liever hoorde je overal bovenuit. Hij had een mooie stem.

Ik kan mij niet herinneren dat er een preek werd gehouden of het moet bij speciale aangelegenheden zijn geweest. Doorgaans werden er vaste teksten uitgesproken. Iedere sjabbat was er ook het zogenaamde “Malka Wilhelmina”, het gebed voor het koningshuis.

Op de Brink was vroeger een Joods badhuis, ik was vroeger niet op de hoogte waar dat precies was. In het boekje van Nechamah Mayer-Hirsch (*‘Over dit alles ween ik bittere tranen’*) zag ik waar dit badhuis geweest moest zijn. Hoewel ik geen herinneringen heb aan het badhuis, vond ik het vroeger wel opmerkelijk als mijn moeder een keer per maand van huis ging om vervolgens terug te komen met natte haren. Vroeger kreeg je hierover geen antwoorden.

Als kind was voor mij *Pesach* het mooiste feest, alleen voor mijn moeder dit feest niet zo leuk. Thuis moest alles goed worden schoongemaakt. Het zilveren bestek moest worden uitgekookt en er kwam een speciaal servies ter tafel. Op de *seideravond* werden alleen maar *matzot* gegeten. Het was een gezellig feest, mijn vader nodigde ook twee nichten uit de Langstraat uit. Het was een ongelukkige familie, ze leefden met een verpleegster. Op sjabbat kwamen we vaak vanuit de sjoel bij hun huis, we werden reuze verwend met snoepgoed of met aardbeien en slagroom. Het huis had spionnetjes aan de muren waardoor je de mensen in de straat zag.

Twee huizen naast ons aan de Holkerstraat woonde het gezin van Joop de Liever. Het was een hele vrome familie.

Mijn jongste broer was bevriend met Morie de Liever, een jongen die erg slecht at en een slechte gezondheid had. Op bepaalde tijden werd er bij het gezin De Liever gevast, mijn vader was het er niet mee eens dat ook Morie moest vasten, de jongen at al zo slecht. Mijn vader was niet zo vroom.

Als penningmeester heeft mijn vader een periode deel uit gemaakt van het kerkbestuur. Op sjabbat werd niet geschreven echter 's avonds – na de sjabbat – schreef mijn vader de namen van mannen op die voor hadden gelezen uit de Thora. Er werd een financiële bijdrage verlangd van degene die in de synagoge hadden gelezen Het innen van de gelden deed dhr. Mok op de zondag nadat hij het lijstje met namen had gekregen van mijn vader.

Bij mijn bezoek aan Holland - een aantal jaren terug - ben ik op de Joodse begraafplaats geweest aan de oude Amersfoortseweg waar mijn grootouders Hamburger liggen begraven. In mijn kinderjaren ben ik daar echter nooit geweest. Wel heb ik herinneringen aan de Joodse begraafplaats aan de Hoogstraat, we liepen wel eens langs het hek waarachter je de oude grafstenen kon zien met Hebreeuwse letters.

Op sjabbat ging ik vaak wandelen met vriendinnen. Hoever je mocht wandelen vanwege de sjabbat, daarvan was je niet bewust.

Omdat we vroom waren gingen we op vakantie of logeren, daar waar een kosjere huishouding was. Doorgaans was dat bij familie in Bussum, Deventer, Zutphen of Hengelo. We bezochten daar ook de plaatselijke synagoge. Een bezoek aan synagogen op de Veluwe – bijvoorbeeld die van Harderwijk of Elburg – nee, ik geloof niet dat ik die ooit bezocht heb.

HANS HAMBURGER (in samenspraak met zijn zus Hanna): Mijn vader Izak Hamburger, die een traditionele Jood was, had tot 1927 de slagerij op het Singel. Toen was het een kosjere slagerij. Er werd geen varkensvlees verkocht en het slachten werd gedaan onder toezicht van de gazzan (voorganger), dhr. Colthof. Hij was ook de sjouchet (ritueel slachter). Colthof bracht bij de koe de eerste snee aan met zijn vlijmscherp mes (challef). Ook was hij leraar van de joodse school.

In ons gezin werden alle Joodse voorschriften in acht genomen, zoals de viering van de vrijdagavond (het ingaan van de sjabbat), de gang naar de synagoge en de afsluiting van de sjabbat op zaterdag. Mijn vader schoor zich niet met een mes, maar gebruikte een soort weekmiddel (aurum), een bijtende crème waarmee het baardhaar wegbrandde en daarna met een vouwbeen werd weggeschraapte. Hij legde ook de tefillin (gebedsriemen). De kinderen gingen naar de Joodse school. Soms gebeurde het dat de rebbe (voorzanger, leraar enz.) tijdelijk afwezig was daar er kippen geslacht moesten worden. De kinderen van de klas moesten dan wachten tot Colthof klaar was; een welkome afleiding. Mijn ouders hielden zich aan de spijswetten. Toch waren wij voor vele andere Joodse gezinnen niet vroom genoeg. Mijn zus vertelde dat een vriendin niet bij ons mocht komen eten, omdat we niet kosjer genoeg waren.

In ons gezin was er geen loofhut (soeka). Tijdens het Loofhuttenfeest hadden alleen de allervroomsten zo'n huisje. De andere leden van de kille gingen daar dan op bezoek.

Vrouwen en mannen gingen gewoonlijk niet samen naar de synagoge. De vrouwen kwamen meestal later. Ze stoorden niet, omdat ze een eigen ingang hadden. Deze ingang bevond zich ook aan de voorzijde, naast de hoofdingang aan het Singel. Via de trap ging men dan naar het vrouwengedeelte. Men ging netjes gekleed. Getrouwde vrouwen hadden een hoed op in de synagoge. De pruik (sjeitel) was voor vrome vrouwen - vanwege de ingetogenheid t.o.v. mannen. Hun echte haar mocht geen verleiding oproepen. Normaliter waren in de sjoel (synagoge) de mannen gekleed in een pak met een gleufhoed. Op de Hoge Feestdagen droeg men een hoge hoed. Bakker Bram Fortuin droeg thuis nog een kalotje. Dat was ook toen ouderwets. Het kalotje is niet hetzelfde als het keppeltje. De mannen stonden tijdens het gebed naar het oosten gericht. Hieruit blijkt dat de band met Palestina nooit weg is geweest uit de religie en dat de terugkeer ernaartoe niet uit de lucht is komen vallen.

HENNY LEEFSMA In Amsterdam ben ik geboren en groeide op in een liberaal gezin. Door omstandigheden verbleef ik hoofdzakelijk bij mijn grootouders. Rond mijn twaalfde levensjaar – het was een paar jaar voor de oorlog – vond mijn vader dat ik Joods onderwijs moest krijgen. Er werd besloten dat ik naar een Joods gezin in Nijkerk moest. In die tijd stond Nijkerk bekend om zijn vroomheid. Het was voor mij een hele overgang, er was totaal geen voorbereiding. Mijn grootouders, mijn vriendinnetjes en mijn school moest ik achterlaten. Ik was een kind, wel ver vooruit naar volwassenheid, maar ik begreep er niets van. Het was voor mij een hele omschakeling om vanuit een "losbandig" leven plots in het gareel te moeten gaan lopen.

Ik werd geplaatst bij de familie De Liver aan de Spoorstraat nummer 30. De familie De Liver was vroom maar niet zo behoudend dat ze van alles eisten. We gingen naar de synagoge – in Amsterdam heb ik nauwelijks een synagoge van binnen gezien – maar ik hoefde niet altijd en mocht ook eerder weg. De vrouwen in de synagoge zaten boven achter tralies, een nauw gedeelte. Op Hoge Feestdagen was het verplicht om naar de synagoge te gaan.

Toch kon ik er mijn draai wel vinden, ik kon gewoon slapen en heb geen spijt over het verblijf te Nijkerk. Het heeft me later zelfs geholpen bij mijn sollicitatie in het CIZ (Centraal Israëlitisch Ziekenhuis) in Amsterdam. Ik was in staat om kosjer eten te bereiden. Bij de familie De Liver heb ik dat geleerd. Melk en vleeskost waren strikt gescheiden, zo was er voor vlees een rode theedoek en voor melk een blauwe.

3 ENKELE DEMOGRAFISCHE GEGEVENS

De jaren twintig en dertig uit de vorige eeuw werden getekend door een economische crisis. Hoewel de wolkenkrabbers in Amerika tot aan de hemel leken te groeien, stortte op donderdag 29 oktober 1929 de effectenbeurs van New York als een kaartenhuis in één. De gevolgen werden ook gevoeld in Nijkerk.

Joodse gemeenschappen in de provincies namen qua omvang in die periode sterk af. Een tendens die ook zichtbaar was in Nijkerk. Velen migreerden naar de grotere steden.

LEDENAANTAL

Hoe positief het jubileumjaar 1926 voor de Joodse Gemeente van Nijkerk ook mocht zijn, negatief waren de cijfers qua groei. Het geboortecijfer lag dat jaar op 1, het sterftecijfer op 3. In het jaar 1926 kon de Nederlands Israëlitische gemeente Nijkerk zich verblijden over de komst van vijftal nieuwe leden, helaas liet een vijftal mensen de Nijkerkse gemeente achter zich.

Het waren niet meer de tijden van weleer. Met weemoed zal het kerkbestuur in de boeken teruggeblikt hebben naar het ledenaantal van ruim tweehonderd in het eerste decennium van de Hoogduitse sjoel aan het Singel. Van een rijk Joods verenigingsleven, zoals men dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nijkerk kende, was inmiddels geen sprake meer.

In 1930 behoorden circa 113 Nijkerkers (1,14%) tot de Joodse gemeenschap. Vanuit Nijkerkse Couranten vernemen we dat de dalende lijn qua ledenaantal verder doorzette: 1932-112 leden; 1933 - 110 leden; 1934 - 103 leden; 1935 - 102; 1936 - 96 leden; 1938 - 88 leden; 1939 - 71 leden; 1940 - 65 leden; 1941 - 63 leden.

De jongste kinderen van de vooroorlogse Kille Nijkerk zagen in het jaar 1939 het levenslicht. De families Spanjar en De Liever verwelkomden een eerstgeboren zoon. In die tijd ongebruikelijk en daarmee verassend is een advertentie van de familie De Liever, die we aantreffen in een Nijkerkse Courant van 1939: 'Met blijdschap geven we kennis van de geboorte van onzen Zoon Louis, Ph. De Liever, H. De Liever-v. Gelderen, Nijkerk, Spoorstraat 26, Eenige algemeene kennisgeving.'

Een beschrijving over het leven van Karelte Spanjar is enkele jaren geleden verschenen in het tijdschrift van stichting 'Oud-Nijkerk'.

Een gewraakt document uit de eerste oorlogsjaren maakt melding dat er totaal 62 Joden waren in Nijkerk. Dat de Joodse bevolking van Nijkerk een dalende lijn vertoonde, wordt ook duidelijk in de lijsten van mensen die zijn omgebracht in de verschillende concentratiekampen. Bij 106 slachtoffers wordt vermeld dat ze geboren zijn te Nijkerk. Bij slechts 46 slachtoffers wordt Nijkerk als laatste woonplaats aangeven.

GEZINSSAMENSTELLING

In Nijkerk was het in het midden van de vorige eeuw meer regel dan uitzondering dat gezinnen bestonden uit een rijke kinderscharen.

Een ander beeld treffen we aan in Kille Nijkerk. Zo had de voorganger van de Joodse gemeente Nijkerk zelf "maar" twee kinderen en meerdere van zijn "pastorale eenheden" bestonden uit gezinnen met twee of drie kinderen. De paar grote gezinnen die de Kille Nijkerk rijk was, zouden door verschillende oorzaken de gemeente verlaten in de tweede helft van de jaren dertig.

Voor meerdere Joodse echtparen bleef de kinderzegen uit. Kerkbestuurder Ph. De Liver, zag de lijn van geslachten bij zichzelf niet gecontinueerd en bleef alleen met zijn echtgenote. Nakomelingschap bleef ook uit bij het bekende slagerechtpaar Bram en Sara Hamburger aan het Singel.

De Kille Nijkerk herbergde ook een groot aantal vrijgezellen op leeftijd. Als alleenstaande oudere vrouw woonde Johanna van der Hoeden in de vroeger genoemde Kruitstraat.

Vanuit een overlijdensadvertentie in een Nijkerkse Courant uit 1938, waarin kennis wordt gegeven van het overlijden van de 46-jarige Arie de Liever op 46-jarige leeftijd, kunnen we opmaken dat de overledene als ongehuwd door het leven moet zijn gegaan.

Binnen één en hetzelfde gezin bleven soms meerdere kinderen ongehuwd. Bram en zijn zus Kaatje Fortuyn runden tezamen een bakkerswinkeltje aan de Nieuwstraat. Op het Vetkamp woonden en werkten de gezusters de Rooy onder één dak. Op de Langestraat 6 woonde een Jacob en een Netty Hamburger tezamen met hun oude moeder tot het jaar 1936. Binnen een half jaar verloor Netty zowel haar moeder als broer en bleef alleen achter. Uit de overlevering is bekend dat zij gezamenlijk een zogenoemd "pandjeshuis" runden. Tegen onderpand kon er bij hen geld worden geleend.

BEROEP EN OPLEIDING

De leden van de Joodse gemeenschap van Nijkerk waren doorgaans werkzaam in de sectoren nijverheid en economische diensten. Door de eeuwen heen hadden Joodse Nijkerkers kans gezien om een sterke positie in de plaatselijke middenstand te verwerven. Joodse ondernemers waren vooruitstrevend. Zo blijkt uit een telefoonlijst van 1916 dat circa 15% van de aansluitingen in handen was van Joodse ondernemers terwijl nog geen 2% van de Nijkerkse bevolking Joods was. Bepaalde processen in de geschiedenis waren er debet aan dat men in vele andere sectoren ondervertegenwoordigd bleef. Er was bijvoorbeeld geen enkele Joodse boer in Nijkerk. In de achttiende en negentiende eeuw hadden de Joden in Nijkerk met name faam gemaakt door de handel in tabak. In de twintigste eeuw was alleen nog Hartog de Rooy actief binnen deze sector. In een pakhuis, in de nabijheid van de eierhal, had hij een grossierderij in tabak. Hoewel hij in 1935 samen met zijn vrouw en zoon Eddy naar Putten verhuisde om aldaar een hotel op te starten, bleef hij tabak verkopen in Nijkerk. In het tweede oorlogsjaar, op 28 mei 1941, was hij genoodzaakt om een advertentie met een negatieve strekking te plaatsen in de Nijkerkse Courant: 'Wegens geringe voorraad zijn wij niet in staat deze week Goederen af te leveren. Groothandel in Rookartikelen, H. DE ROOIJ, Nijkerk'.

De Joodse Nijkerkers waren ruim vertegenwoordigd in de textiel- en vleeshandel, zo kunnen we o.a. vernemen uit de volgende berichtgeving:

'Hedenmorgen kwam het plm. 9-jarige dochtertje van K.M., dat in de slachtplaats van de fa. De Liever aan het spelen was, met haar elleboog in een vleeschhaak terecht. De arm werd van de elleboog tot de hand opengereten. Dokter Bosch, die onmiddellijk gewaarschuwd werd, achtte, nadat hij de eerste hulp verleend had, overbrenging naar het ziekenhuis noodzakelijk.'

In het jaar 1936 zat de kalverenslachterij van De Li(e)ver goed in de lift. In een Nijkerkse Courant van 30 maart onder het kopje "Uit de Raad van Nijkerk" lezen we : 'De Voorz. zegt dat het nodig is, dat een hulpkeurmeester wordt aangesteld met het oog ook op de drukke werkzaamheden van den heer v.d. Steur met de kalveren van De Liever'.

In de krant van 4 augustus 1937: 'Het verzoek van Gebr. Ph. en S. de Liever om verlaging van het keurloon van nuchtere kalveren is aangehouden tot de begrootingsvergadering voor 1938'.

Een bijzonder avontuur lezen we in de krant van 2 februari 1938: 'Toen Maandagmorgen alhier de eerste saluutschoten knalden schrok een koe van den heer Hamburger uit de Holkerstr., die aldaar op stal stond, zoo hevig, dat zij zich los rukte en het hazenpad koos. Het dier holde door verschillende tuinen en vernielde hier en daar een hek. Zij kwam tenslotte zelfs aan de zee terecht. In den polder slaagde de knecht met behulp van eenige anderen erin het dier te grijpen en het, begeleid door een paar andere koeien, weer naar stal te brengen'.

Een jaar later was het bij de heer Hamburger weer raak. 'Hedenmiddag is een os van den heer H. Hamburger, die ter slachtbank geleid werd en die waarschijnlijk dit allesbehalve benijdenswaardige lot wilde ontvluchten, aan zijn geleider ontsnapt. Het dier rende door de straten en kwam tenslotte in den tuin van den heer Fijn van Draat tot stilstand, waar het jonge groen leelijk werd vertrapt. Met behulp van de politie en verscheidene omstanders kon het dier worden gegrepen en naar de slachtplaats gebracht. Het was slechts een kort uitstel van executie'.

De locale courant werd regelmatig opgefleurd met smaakmakende mode-reclames van de firma's Nihom en Van der Hoeden. Laatstgenoemde waagde het er zelfs op om in de crisisjaren een nieuwe kledingwinkel te openen. Tijdens een algemene vergadering van 12 september 1930 van de middenstandsvereniging "Handel en Nijverheid" werd genotuleerd: 'een kennisgeving v/d Firma E.J. v/der Hoeden van de opening van hun nieuwe zaak aan de Langestraat B 178 op zaterdagavond e.k. besloten werd om bij de opening een bloemstuk aan te bieden.'

Het florerende bedrijf van Van der Hoeden aan de Langestraat was geen lang leven beschoren. Op 21 juni 1933 verschijnt er een spraakmakend bericht in de krant. 'Wegens algeheele liquidatie zal op woensdag 28 juni a.s., te 9 uur 's morgens de groote uitverkoop beginnen tegen sterk verlaagde prijzen in de winkels der Firma E.S. van der Hoeden, Langestraat 13-15 te Nijkerk.'

Na een reeks van reclames die de liquidatieverkoop aankondigen volgt een maand later het indringende bericht: 'Door den E.A. Heer Rechter-Commissaris in de faillissementen van de Handelsvennootschap onder de firma E.S. VAN DER HOEDEN, handelde in manufacturen, gevestigd te Nijkerk, Langestraat nrs. 13-15, en hare vennoten J. Mok weduwe van E.S. van der Hoeden, S. VAN DER HOEDEN, J. VAN DER HOEDEN en S. Mok, allen wonende te Nijkerk, is bepaald: 1^e dat de schuldverordeningen uiterlijk 15 augustus 1933 bij den ondergeteekende moeten worden ingediend; 2^e dat de verificatie-vergadering zal worden gehouden op Maandag 11 September 1933, des voormiddags te half tien, in het Gerechtsgebouw aan de Blijmarkt te Zwolle. De Curator, Mr. D. Sanders'.

Uitgerekend op 11 september 1933 wordt per advertentie een nieuwe zaak onder de aandacht gebracht. 'Hierdoor deel ik het geachte publiek mede, dat de nieuwe winkel vanaf heden is geopend. In den verkoop van Confectie en Heeren Mode-Artikelen hoop ik, door het afleveren van: solide goederen tegen uiterst scherpe prijzen, het vertrouwen der cliënteel waardig te blijven (...) S. Mok Nieuwstraat 10, NIJKERK'. Extra reclame levert een volgende persbericht op: 'Nijkerk. Maandag heeft de heer S. Mok in een geheel gerestaureerd pand in de Nieuwstraat een zaak geopend in Confectie en Heeren Mode-artikelen. Zoowel van buiten als van binnen maakt de winkel, z.g.n. "De Nijverheid" 'n zeer netten indruk. De heer Mok is speciaal gesorteerd in Werkmans- en Bedrijfskleeding op elk gebied. Wij wenschen den ondernemer veel succes toe!'.

Op 18 oktober wordt wederom in een grote advertentie de opening van een nieuwe zaak aangekondigd: 'Singel 37. A.s. Zaterdagavond 21 October, 6 uur OPEINING van een Zaak in Manufacturen op Singel 37 te Nijkerk (...) Ik hoop U te brengen een groote keuze in Huishoudelijke Artikelen (...) Beleefd aanbevelend, SALOMON VAN DER HOEDEN, NIJKERK.'

Voor de redactie van de Nijkerkse Courant een nieuwsfeit voor de krant van 23 oktober 1933: 'NIJKERK. Het Singel is alweer een zaak rijker geworden. In het pand, waar eertijds de heer v.d. Waag zijn horlogerie gevestigd had, heeft Zaterdagavond de heer S. v.d. Hoeden een winkel in Manufacturen geopend. De heer v.d. H. is ruim gesorteerd op het gebied van lappen enz. De winkel maakt een zeer nette indruk. Het geheel werd opgefleurd door eenige bloemstukken. Wij wenschen der heer v.d. Hoeden succes in zaken toe.'

Alsof al deze doorstarts in de textielbranche door de Van der Hoeden's nog niet genoeg waren; de volgende advertentie: '1 nov. 1933 Verhuisd M. VAN DER HOEDEN van Langestraat 11 naar VAN DELENSTRAAT 10 – NIJKERK MANUFACTUREN EN KLEEDING NAAR MAAT'.

Een klein berichtje in de Nijkerkse Courant van 31 oktober 1934 meldt een lichtpuntje voor de familie Van der Hoeden: 'Onze vroegere plaatsgenoot, de heer E. van der Hoeden, student aan het Ned. Israël. Seminarium te Amsterdam, slaagde voor het examen godsdiensthoofdonderwijzer A.' Het slagen van oud-plaatsgenoten aan een gerenommeerde opleiding, werd wel vaker verslagen in de Nijkerkse Courant. Uit de krant van 15 juli 1940: 'Onze vroegere plaatsgenoot, de heer I. Cohensius slaagde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht voor het doctoraal examen geneeskunde'. Deze opleiding zou hem later nog enige status verlenen tijdens gevangenschap in de concentratiekampen. Ies Cohensius is overigens niet de enige Nijkerker geweest van Joodse kom-af, die succesvol was aan een universiteit. De Nijkerkse Courant van 6 juni 1933 bericht: 'Nijkerk, Onze vroegere plaatsgenoot, de heer E. Hamburger, slaagde aan de Rijksuniversiteit te Leiden voor het doctoralexamen in de rechten'.

Emancipatie van de jongere dames binnen de Joodse gemeente was in de jaren dertig al aanwezig. Zij waren actief in de detailhandel en maatschappelijke dienstverlening of lieten zich daartoe bekwamen. Het is opmerkelijk dat zelfs de armere families binnen de Joodse gemeenschap, hun dochters een goede opleiding lieten volgen. Zo vernemen we in de Nijkerkse Courant van 17 juli 1933 het bericht: 'Voor het eind-examen van de Hooge Handelschool te Amersfoort, is geslaagd Mej. Aaltje Fortuin, alhier'. Ook fruitverkoper Mok had een arm bestaan, echter zijn dochter Jansje kon zich opwerken tot assistente in de apotheek aan de Oosterstraat. Binnen deze dienstverlening was ook een dochter van De Liver uit de Spoorstraat werkzaam.

Uit een jaargang 1939 Nijkerkse Couranten lezen we dat Dora Cohen slaagde voor het examen Maatknippen van de Gooische Modevakschool te Hilversum en haar zus Johanna Cohen behaalde tezamen met Sophia de Liver het middenstandsdiploma "Algemeen Handelskennis" te Amsterdam. Eerder dat jaar was Sophia in Zwolle reeds geslaagd voor het eindexamen lerares-coupeuse na een opleiding te hebben gevolgd bij mw. A. v.d. Pol-Demmer in Nijkerk.

In juni 1941 slaagde Annie de Liever voor onderwijzeres aan de Rijkskweekschool te Amersfoort. Een maand later slaagde zij ook nog voor het staatsexamen "nuttige handwerken". Ook haar vriendin Ro Hamburger was succesvol in deze maand, zij slaagde aan een meer traditionele opleiding voor dames; de Huishoudschool te Amersfoort.

Kort voor de oorlog kwamen slechts enkele Joden uit arbeidsmotieven naar Nijkerk. Mozes Spanjar kwam in 1938 als hulpkeurmeester in dienst bij de gemeente en was daarmee de enige Joodse ambtenaar te Nijkerk (zie Oud Nijkerk 2/3, 2003). Op het kantoor van de christelijke uitgeverij Callenbach aan de Hoogstraat kreeg Frits Cohen (een neef van Ro Salomon-Hamburger) een dienstbetrekking.

WELSTAND

Joodse Nijkerkers hielden hun huisvesting Van de statige huizen aan de Spoorstraat tot aan een armoedig huisje in de Torenstraat. Door de geschiedenis heen hadden de Joden zich op loopafstand gevestigd van de plaatselijke synagogen in het centrum van Nijkerk. Gaande de jaren was de lokalisatie van woonverblijf, met doorgaans een aangrenzende onderneming, een waardevol bezit geworden.

Verschillende Joodse middenstanders hadden naast het personeel in de zaak ook een huishoudster in dienst.

Niet iedereen was succesvol in het ondernemerschap. Daar waar de ene Joodse ondernemer zich zelfs een privé-auto kon permitteren, liep een ander Joodse ondernemer, fruitverkoper Mok, met een handkar door het centrum van Nijkerk.

De recessie in de jaren dertig had zijn weerslag op de gehele Nijkerkse samenleving. Volgens een artikel in de Nijkerkse courant van 10 november 1934 werd er een plaatselijk crisis-comité in het leven geroepen. 'Voormeld comité maakt bekend dat door de crisis getroffen landbouwers en kleine zakenlieden, die voor een bijdrage van dat comité in aanmerking wenschen te komen, zich kunnen aanmelden bij één der ondergetekende leden van dat plaatselijk comité voor 27 november 1934 zulks onder mededeling van hunne omstandigheden en verlangens.' Naast o.a. burgemeester J. van Kluyve maakte ook de Joodse Nijkerker Ph. de Liver deel uit van dit comité.

Ook burgemeester Bruins Slot werd kort na zijn installering in het jaar 1939 geconfronteerd met de financiële zorgen binnen zijn gemeente Nijkerk. Op zijn initiatief werd een "Commissie van Samenwerking voor Bijzondere Nooden" opgericht waarin vertegenwoordigers uit de voornaamste instellingen van weldadigheid zitting namen. Een groot gedeelte van de afgevaardigde leden behoorde tot één der plaatselijke kerken waaronder de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerk, de Rooms Katholieke Kerk en namens de Nederlands Israëlitische Gemeente was wederom dhr. Ph. de Liver, Spoorstraat 16, vertegenwoordigd.

Een bericht in de Nijkerkse Courant geeft aan dat de alleenstaande Netty Hamburger een niet gering vermogen naliet aan verschillende instellingen. In 1938 maakte een bekende Joodse geschiedschrijver uit Den Haag, D.S. van Zuiden, bekend dat zijn nicht Netty Hamburger was overleden. Een aantal weken daarna verscheen het volgende bericht: 'Nijkerk. Wijlen Mej. N. Hamburger, alhier overleden 7 mei 1938, heeft bij uiterste wilsbeschikking o.m. de navolgende makingen aan openbare instellingen besproken: Aan de armen van alle Gezindten in deze gemeente, naar verhouding van het zielental, uit te keeren f 2000,-. Aan de vereen. "Montefiore", tot ondersteuning van behoeftige Passanten ter Rotterdam, f 1000,-, benevens hare lijfgoederen, haar bedlinnen, dekens en beddengoed. Aan de Israëlitische Gemeente alhier, onder zekere voorwaarden, f 3000,-. Alles vrij van rechten en kosten, uit te keeren 6 maanden na haar overlijden.'

Naast het niet geringe bedrag dat werd geschonken, is het verder opmerkelijk dat vrijgezelle Netty Hamburger oog heeft gehad voor de armen binnen de diverse gezindten.

Ondanks de financiële zorgen kon er tijd en geld worden vrijgemaakt voor ontspanning. Op verschillende kiekjes treffen we Joodse Nijkerkers aan op het strand, een dagje uit op Schiphol of op sportverenigingen.

PERSOONLIJKE VERHALEN

JAAP NIHOM: Ik denk dat de firma Nihom door mijn grootvader en zijn twee zoons was opgericht. Mijn grootvader is op de tweede dag van het Wekenfeest (tijd van Pinksteren) in 1923 overleden, mijn oom in 1938 en drie weken na hem mijn grootmoeder.

In die tijd behoorde de confectiezaak (Langestraat 36/38) van mijn vader tot de grootste van Nijkerk, tevens was hij eigenaar van het pand nummer 34 die na het overlijden van zijn broer Ben, was verhuurd voor een chocoladewinkel.

In 1933 of 1934 is de firma Van der Hoeden over de kop gegaan die destijds een grote zaak hadden. Alle Van der Hoeden 's – behalve Harry en zijn moeder, weduwe Van der Hoeden, zij hadden een winkel op het Singel – waren compagnons met inbegrip van Mok van de Nieuwstraat en degenen die naar Amersfoort zijn gegaan.

Het gebouw van Van der Hoeden was op de Langestraat aan de oneven zijde, dichtbij de grote kerk. Wij hadden manufacturen, damesconfectie, herenconfectie, kinderkleding en stoffen, hetzelfde als De Liever, maar we waren goede vrienden. Louis de Liever (de grootvader van Louk) had de zaak op het Singel, zijn broer Joop (*Holkerstraat*) was compagnon.

De familie Cohen op het Singel had ook een manufacturen zaak. Onze concurrent was "Van Esveld", echter we waren allemaal op goede voet.

Er waren diverse Joodse slagers waaronder slager Hamburger (de vader van Ro Salomon) aan de Holkerstraat en slager Hammelburg aan de Venestraat. Er was nog een andere slagerij, eigenaar was het kinderloos echtpaar Abraham en Sara Hamburger. Deze slagerij was op het Singel naast het hoekhuis Oosterstraat. Dichtbij de slagerij Hamburger was op de Singel nog een winkel van een andere van der Hoeden (kinderloos).

Mijn oom Sam de Liver en zijn broer Philip hadden een kalvenslachterij welke gesplitst was in twee firma's.

In de Nieuwstraat woonden twee families Fortuyn, op de hoek bij de Brink zat Bram de bakker en zijn zuster, die ongetrouwd waren. Dicht bij het plein woonde hun broer, de vodenhandelaar, wiens dochter Aaltje de oorlog heeft overleefd.

Hartog de Rooy woonde op de Hoogstraat voordat hij naar Putten verhuisde. De Rooy was oorspronkelijk in de tabakshandel. Hij was een broer van de twee zusters de Rooy aan de Vetkamp.

RO SALOMON-HAMBURGER: Mijn moeder was afkomstig uit het dorpje Hengelo in de Achterhoek. Zij behaalde haar zogenaamde zwarte kruisje in het Apeldoornse Bos, een Israëlitisch psychiatrisch ziekenhuis. In het Rotterdams Israëlitisch ziekenhuis behaalde zij haar gewone kruisje tot verpleegkundige en daarna heeft ze ook nog haar baby- en kraamaantekening behaald. Als particulier verpleegkundige kwam zij te werken in Amersfoort bij een familielid van mijn vader. Daar leerden mijn ouders elkaar kennen, ze trouwden en zo kwam zij te wonen in Nijkerk, het geboortedorp van mijn vader. Na haar trouwen is mijn moeder gestopt met werken. Als vrijwilligster is ze wel actief geweest voor de Joodse gezinnen. Ik kan mij nog wel herinneren dat moeder injecties ging geven of dat ze bij iemand ging waken.

Mijn vader had een slagerij aan de Holkerstraat – er is nog steeds een slagerij in gevestigd. Ook op zondag was onze zaak enkele uren geopend. Mijn vader stond dan alleen in de zaak en het overige personeel was vrij. Op die dag kwamen er maar weinig klanten. Op zondag kwamen ook niet-Joodse mensen in de winkel.

Voor mijn vader bracht ik nog al eens het vlees rond voor de Joodse klanten. Eén keer per week, op vrijdag, bracht ik een pakketje met vlees bij de familie Mok aan de Torenstraat, dat lag mooi op de route naar de school aan de Gasthuisstraat. Pas na de oorlog heb ik vernomen dat mijn vader deze familie ondersteunde. Mok was een arm gezin, hij verkocht sinasappels, één voor vier cent en zes voor een kwartje, zo had hij toch weer een cent winst.

Mijn vader had ook een tweetal jonge mannen in dienst die het vlees bezorgden bij de mensen thuis, Per fiets werd ook het kosjere vlees naar de familie De Rooy in Putten gebracht die na hun vertrek uit Nijkerk een pension hadden geopend.

Ik weet nog dat we zo hebben moeten lachen om de reclame die zij maakten in het Nieuw Israëlitisch Weekblad. 'Bij de Rooy en Polak, voel je je op je gemak'. Veel Joodse Amsterdammers kwamen naar het pension van mw. De Rooy-Polak in Putten. Ze kwamen niet meer in de synagoge van Nijkerk, maar ik veronderstel dat zij tezamen met de gasten diensten hielden in het pension.

Slager Hammelburg in de Venestraat was niet echt een concurrent van ons, hij verkocht hoofdzakelijk lamsvlees en schapenvlees. We hadden een goed contact met elkaar.

Voor de oorlog verlieten diverse Joodse gezinnen Nijkerk waaronder ook mijn oom Ben Hamburger en tante Frieda Hamburger-Hamburger en mijn neven Joop en Sam – mijn jongere broer heette ook Sam en dit gaf nogal eens wat verwarring. Zij hebben in Nijkerk aan de Kleterstraat maar ook aan Van Reenenpark, dat waren grote huizen. Toen het echter financieel minder met hen ging, hebben ze een periode aan de Van Delenstraat gewoond. Vervolgens zijn naar Utrecht verhuisd waar mijn tante een pension opende. Ook bij ons thuis werd wel eens overwogen om uit Nijkerk te gaan.

In mijn tijd was er voor de jeugd niet meer een plaatselijke Joodse jongerenvereniging zoals dat was in vroegere tijden. Zelf ging ik regelmatig voor de sabbat op mijn fiets naar Utrecht en bezocht aldaar de speciale jeugd-synagoge. Voor de overnachtingen kon ik terecht bij mijn familie in Utrecht.

JOS KELLNER-DE LIVER: Mijn vader was de jongste van de acht broers die opgroeide in de Langestraat. Samen met zijn oudste broer Flip had hij een kalverenslachterij laten bouwen op de Stationsweg. Op markten werden nuchtere kalveren gekocht die in het bedrijf werden geslacht en vervolgens weer werden aangeboden voor verdere verwerking. Voor de zaak was er een vrachtauto aangeschaft. Op een gegeven moment heeft de vrachtauto vlam gevat. De crisistijd maakte het niet mogelijk om een nieuwe aan te schaffen. Uiteindelijk werd via autobedrijf Schueler een vrachtauto gehuurd.

Na verloop van tijd is het bedrijf tussen mijn oom en vader gesplitst.

HANS HAMBURGER (in samenspraak met zus Hanna): Ons gezin was een typisch middenstands gezin.

Mijn moeder, Betsy, was huisvrouw. Ze had vier kinderen op te voeden en had het volgens mij best wel goed in Nijkerk. Ze heeft geen beroep uitgeoefend maar ze had wel een M.U.L.O. diploma, wat voor die tijd al heel wat was. In 1927 ging mijn vader uit de zaak en nam oom Bram hem over. Wij gingen op het Vetkamp wonen.

Daar hadden we een dienstmeisje, een werkster en één, soms twee naaisters in dienst.

Mijn vader werd veehandelaar en bezocht de diverse markten in de omgeving. Dat deed hij op zijn motor, een auto heeft hij nooit gehad.

Vader onderhield goede contacten met boeren en hij kocht vee voor slaggers. Om zijn koeien, die voorbestemd waren voor de slacht of handel, tijdelijk onder te brengen, huurde onze vader Izak soms een stukje weiland. Dit weiland lag in de richting Putten. Hij ging er dan met de motor heen. Hanna mocht soms mee achter op de motor. Ze had haar eigen lammetje.

Bij de molen op het molenplein, in een achterafstraatje achter de eierhal, had hij een stal waarin meestal één of twee koeien stonden. Dat was niet zo gunstig, want als hij ze niet direct verkocht, moesten ze gevoerd worden.

Aan de straat "Gele weiland" lagen een paar tuinen die werden verhuurd. Eén ervan huurde mijn opa Henri Hamburger en later mijn oma die ons soms op zaterdagmiddag – wandelmiddag vanwege de Sabbat – ontving met thee in het prieel vol spinnenwebben, tussen fruitbomen, groente en bloemen.

In 1936 vertrokken we naar Amersfoort, waarschijnlijk had mijn vader daar meer afzet.

De Joden in Nijkerk behoorden bijna allen wel tot de middenstand, maar er was wel verschil tussen rijk en arm. En dat lieten ze soms merken ook.

De families Mok en Fortuin behoorden tot de minder bedeelden. Bij gebrek aan geld zaten sommigen 's avonds bij een armzalig kaarsje.

LOUK DE LIEVER: Grootvader De Liever is begonnen met de verkoop van textiel. Mijn vader heeft zijn U.L.O. niet afgemaakt en is ook in de zaak gegaan. Twee tantes van mij hebben een goede opleiding genoten, want ze zaten beide in het onderwijs. Voordat mijn moeder naar Nijkerk kwam was ze als secretaresse werkzaam bij de bekende Joodse vleesverwerkingsfabriek 'Zendijk' in Olst.

4 VERZUILING, INTEGRATIE EN RELATIES

De Nederlandse samenleving in de eerste helft van de 20ste eeuw kenmerkte zich door de verzuiling op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, beroepsverenigingen, politieke partijen, media, sport en ontspanning. Hoewel er ook in Nijkerk diverse zuilen waren opgericht, was er sprake van een samenleving. De Joodse gemeenschap van Nijkerk leefde niet in een isolement.

Zoverre er sprake was van een Joodse zuil in Nijkerk, was deze beperkt en gering van omvang. Zo was de Joodse gemeenschap in Nijkerk te klein om plaatselijke instellingen van eigen signatuur op te richten – daarvoor was zij aangewezen op de grote steden. Van de laatste mogelijkheid maakte zij weinig gebruik, doorgaans participeerden de Joodse Nijkerkers in de plaatselijke openbare organen. In oudercommissie van de plaatselijke openbare school, in kascommissies van de onderlinge brandwaarborgmaatschappij Nijkerk of andere verenigingen en clubs, treffen we telkens Joodse namen aan.

ONDERWIJS

Voor regulier onderwijs gingen de Joodse kinderen uit Nijkerk naar de openbare school aan de Gasthuisstraat. In de vooroorlogse periode was het gewoon dat kinderen lesonderricht kregen op de zaterdag. Op deze zevende dag bleven echter de schoolbanken van de Joodse kinderen leeg vanwege de sjabbatrust. Tijdens de Joodse feest- en gedenkdagen gaf de schoolleiding toestemming aan de Joodse ouders om hun kind thuis te houden. Op de vrije woensdagmiddag werden de verzuimde lessen ingehaald. Vanwege de Joodse kinderen werd op een gegeven moment de lessen aan de Gasthuisstraat structureel verplaatst van de zaterdag naar de woensdagmiddag.

Specifiek Joods onderwijs werd gedoceerd door dhr. Sander Colthof die als voorganger verbonden was aan de Nederlands Israëlitische Gemeente Nijkerk. De Joodse kinderen ontvingen doorgaans de lessen op zondag, in het gebouw aan de Kloosterstraat.

GEZONDHEIDS- EN WELZIJSZORG

Zorginstellingen behoorden tot de bestanddelen van de Joodse zuil van Nederland. Binnen een instelling van de eigen gezindte kon men eenvoudiger de spijswetten of andere rituelen in acht te nemen. Als cliënt of als zorgverlener waren Nijkerkers verbonden aan de zorgcentra “De Joodse Invalide” in Amsterdam of “Het Apeldoornse Bos” te Apeldoorn.

Voor acute medische zorg begaven de Joodse Nijkerkers zich doorgaans tot de plaatselijke huisartsen of omliggende ziekenhuizen. In vroegere tijden konden de Joodse ingezetenen een beroep doen op een plaatselijke dokter die van de eigen gezindte was. Dr. Weyl was een vermaarde arts in Nijkerk aan het einde van de negentiende eeuw.

Welzijnszorg stond in de eerste helft van de vorige eeuw nog in de kinderschoenen. Zorgvragers waren doorgaans aangewezen op de offervaardigheid en bewogenheid van kerkelijke instituten.

De herderlijke zorg van voorganger Colthof reikte verder dan alleen zijn eigen gemeente.

Zo heeft zijn huis aan de Kloosterstraat onderdak geboden aan Michel Krukziener en Herman Oudkerk, die ten behoeve van hun welzijn tijdelijk in de Kille Nijkerk verbleven.

De Nijkerkse Kille had ook oog voor de zorgelijke toestand van de Joodse gemeenschap in Duitsland. Om het juk van het antisemitisme even te ontlopen, konden Joods-Duitse kinderen op verhaal komen bij Joodse gastgezinnen in het toen nog neutrale Nijkerk.

Ook verschillende Nijkerkse organisaties waren bewogen door de berichten uit Duitsland.

In de Nijkerkse Courant van 26 juni 1933 laat het Nutsdepartement van Nijkerk het volgende verslag afdrukken van een vergadering: ‘Met algemeene stemmen werd besloten instemming te betuigen met de volgende motie, aangenomen door de Algemeene Vergadering van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen: “De Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, naar jarenlange traditie levende uit den geest van humaniteit en verdraagzaamheid, kennis genomen hebbende van de verschillende verklaringen door officieele personen in Duitschland, welke in de afgelopen maanden getuigenis hebben afgelegd van een geesteshouding ten aanzien van het Joodsche ras, welke strijdig is met de beginselen van die humaniteit en die verdraagzaamheid, spreekt haar diep leedwezen uit over dit verschijnsel. (...)

De Maatschappij wekt het geheele Nederlandsche volk op om er voor te waken, dat ooit een dergelijke geest van minachting van een ras, waaraan de wereld veel te danken heeft, over ons komen”. Besloten werd als blijk van sympathie een kleine geldelijke bijdrage beschikbaar te stellen voor het comité voor noodlijdende Joodsche vluchtelingen’. In ditzelfde bericht wordt gewag gemaakt van het feit dat B. Nihom herkozen werd als bestuurslid. Ongetwijfeld zal deze bekende Joodse,

Nijkerkse ondernemer zich thuis hebben gevoeld bij de statements die werden afgegeven door het Nut van 't Algemeen.

Eind november 1938, enkele weken na de beruchte "Kristallnacht" in Duitsland, besloot de plaatselijke afdeling van "Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" een collecte te organiseren ten bate van het Nederlandsche Comité voor Joodsche vluchtelingen. Via de plaatselijke courant deed men een beroep op de offervaardigheid van de Nijkerkers: 'Wij weten heel goed, dat velen weinig kunnen geven, omdat ook in onze gemeente nood heerscht in vele gezinnen, zoodat eigenlijk niets gemist kan worden. Laat ons echter allen deze gelegenheid te baat nemen om onze sympathie te betuigen met het lot van duizenden onschuldige slachtoffers, die uit hun vaderland verdreven en van elk bestaansmiddel beroofd werden. Ook giften van enkele centen zijn welkom.'

De inzameling in de kom van Nijkerk bracht het bedrag op van f 541,48 1/2. Middels een telegram feliciteerde het landelijk hoofdbestuur van "Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" het departement Nijkerk en vermeldde dat Nijkerk met dit bedrag bovenaan stond. Het bedrag zou nog verder groeien door collectes in de buurtschappen.

Uit de locale krant van Nijkerk werd ook nog melding gemaakt van een andere ludieke actie: 'Het personeel van de N.V. G. F. Callenbach, uitgeverij alhier, heeft besloten gedurende een maand 1% van zijn salaris af te staan ten behoeve van de uitgeweken Duitse Joden.'

JOODSE VROUWEN EN COMMITEES

Het locale comité van de "Vrouwelijke Vrijwillige Hulp" was een diverse groep van dames die naast het verzorgen van grootschalige kookcursussen ook hun aandacht richtte op materiële hulpverlening aan armlastige ingezetenen van Nijkerk. Eind maart 1940 richtte dit comité een brief aan de plaatselijke pers waarin een kledingactie werd aangekondigd. Onder de ondertekenaars van deze brief treffen we ook een Joodse naam aan. Mw. Nihom-van Gelder behoorde tot de groep van vrijwilligers die een actieve rol speelde bij het inzamelen van gebruikte kleding welke bestemd was voor mensen in Nijkerk.

Ook de echtgenote van de voorganger van de Nederlands Israëlitische Gemeente Nijkerk participeerde in een plaatselijk orgaan. In juli 1940 behoorde Mw. Colthof tot het comité dat zich inspande om kinderen uit de geteisterde gebieden, met name Rotterdam, een vakantie aan te bieden in Nijkerk. Er werd tijdelijk onderdak gevraagd voor deze kinderen die afkomstig waren uit allerlei gezindtes. Naast mw. Colthof namen ook de echtgenotes van verschillende dominees, van doktoren en van andere notabelen zitting in dit comité.

MEDIA

Naast onderwijs en gezondheidszorg waren in Nederland ook de media verzuild. Hoewel er geen Joodse radio-omroep was, waren er wel diverse Joodse kranten in omloop. Kranten als het "Nieuw Israëlitisch Weekblad" en "De Joodse Jeugdkrant, Betsalel" vielen regelmatig op de mat bij de Nijkerkse Joden. Diverse Joodse kinderen in Nijkerk waren nauw betrokken bij de jeugdkrant. De redacteur die vorm gaf aan "Betsalel", was de geliefde Amsterdamse rabbijn Dr. M. De Hond. Als een echte "rebbe" wist hij op een creatieve wijze de kinderen te boeien en te onderwijzen in het Hebreeuws, de Joodse geschiedenis en in de Joodse zeden. Achter menig rubriek ging een doordachte pedagogische visie schuil.

Als ik door een oude jaargang uit 1933 blader, valt mij op dat rabbijn De Hond een nauw contact onderhield met zijn lezertjes in het gehele land. Op een unieke manier creëerde de rabbijn - op papier - een fictieve klas waarin hij zijn lezertjes de hoofdrol liet spelen in een les Hebreeuws. Tot mijn verrassing tref ik ook correspondentie aan tussen de rabbijn en enkele Nijkerkse kinderen. In de jeugdkrant van 26 oktober 1933 reageerde de rabbijn op diverse brieven van kinderen uit Nijkerk en voorzag deze van commentaar. Enkele passages:

'MARGARETHA DE LIVER (...) Onze Greet zit in de 6de klasse. Ze doen op school 's winters altijd een operette (...) De Soeko staat er weer. (...) Bij hen in de Soeko regende het een beetje in. (Gelukkig, dat het gauw uitgeregend was, wat?). En ze weet nu niets meer en de groeten voor ons allen en zoo doe ik.'

'JOSEPHINA (*De Liver*) Welkom! Nog nooit heeft ze mij geschreven maar nu zit ze al in de 3de klas. (...) Hun soeko staat noch (als noch staat, staat ze niet, als ze ja staat, staat ze nog). Hun soeko is erg mooi, hij was versierd met groen en bloemen. Ze heeft geholpen de soeko in orde maken. In Nijkerk zijn 10 soekkoos. Ze heeft veel soekkoos gezien met Greta Nihom en Florie Hamburger, die is ook een vriendinnetje van haar, maar Greta is haar nichtje.'

'GRETA (*Nihom*) Morgen breken ze de seekoh weer af. Zij hadden de seekoh vol met bloemen en groen, maar de achterste dagen waren de bloemen heelemaal verdord. (...)De juffrouw van de school is Vrijdag bij hen geweest. Ze vond de seekoh erg mooi.'

'DORA COHEN (...) Ze hebben de Sjabbos allemaal heel goed gevestigd. Bij hen staat de seeko al. "Weer fijn een paar dagen vakantie van school". Maar het is zoo vervelend, dat je alles weer moet inhalen. Ze zal het geld voor de Joodsche Blinde opsturen. Mijn dank Dora.'

Dit stukje uit de Joodse Jeugdkrant van 10 november 1933 laat zien dat de Joodse kinderen op Joodse feestdagen vrijaf kregen van de openbare school. De verzuimde lessen moesten echter wel worden gecompenseerd.

De Joodse kinderen schreven naast hun belevenissen over het Loofhuttenfeest ook over hun belevenissen in Nijkerk. Herhaaldelijk zond ook Annie de Liever uit Nijkerk stukjes in voor de jeugdkrant. Zo konden de lezertjes op 8 februari 1934 lezen dat Annie keukenmeisje zou worden in de operette "Help elkander" die in de maand februari op school zou worden opgevoerd. Deze operette ontving destijds positieve kritieken – op lyrische wijze beschreven - in een Nijkerkse Courant.

In de Joodse jeugdkrant beantwoordde de rabbijn ook vragen. Zo stelde Josephina de Liver de vraag of ze toffees mochten eten. Het antwoord van de rebbe luidde: 'Liever niet, omdat er ook verboden soorten onder loopen'. Hoewel Jos Kellner-de Liver zich deze vraag niet meer kan herinneren, verneemt ze na zeventig jaar nieuwsgierig nog eens het antwoord.

Zeventig jaar na dato levert Jeugdkrant "Betsalel" veel leesplezier op, echter de gevolgen van de Grote Catastrofe maken van deze krant een herinneringsmonument. Het merendeel van de lezertjes en de beminde rabbijn overleefden de oorlog niet.

JOODSE ONDERNEMERS EN DE LOCALE SAMENLEVING

De plaatselijke middenstand hield doorgaans rekening met de belangen van de Joodse ondernemers, soms ging het ook wel eens mis. Dit kunnen we opmaken uit een Nijkerkse Courant van woensdag 26 oktober 1926.

'Maandagavond j.l. had in hotel "De Roskam" de uitreiking plaats van de verschillende medailles en onderscheidingen, toegekend bij den onlangs hier ter stede gehouden etalagewedstrijd (...) De heer de Rooij verzoekt, wanneer eens weer een wedstrijd gehouden wordt, deze niet op Vrijdagavond te houden, ware dat het geval, hij zou niet weer mee doen. De heer van v.d. Mheen merkt naar aanleiding hiervan op, dat dit punt besproken is maar toen de Vrijdagavond gekozen werd, had geen enkele Israëliet zich als deelnemer aangemeld. De heer de Rooij gaf zich later op. De heeren Kamphorst en de Zoeten zeggen echter, dat bij een volgende gelegenheid met de opmerking van den heer de Rooij rekening zal worden gehouden'.

Nijkerk bood doorgaans een ruim ondernemersklimaat aan winkeliers die trouw wensten te blijven aan hun Joodse identiteit. Uit een publicatie in de Nijkerkse Courant van 3 juni 1929 blijkt dat in een ontwerp betreffende de winkelsluitingswet er wel rekening gehouden werd met het Joodse deel van de bevolking.

'Bij de regeling der Zondagssluiting moest noodzakelijkerwijze rekening worden gehouden met de belangen van hen, die tot een kerkgenootschap behooren, dat den wekelijkschen rustdag niet op Zondag viert. Daarom is bepaald, dat aan personen, die tot een kerkgenootschap behooren, dat den wekenlijkschen rustdag op den Sabbath of op den Zevende-dag viert, wanneer zij daartoe bij Burgemeester en Wethouders een verzoek indienen, vergunning zal worden verleend om hun winkels op Zondag gedurende bepaalden tijd open te houden. Het sluitingsuur is daarbij als regel gesteld op 2 uur in den namiddag. De winkels, waar uitsluitend of in hoofdzaak brood, banket, suikerwerk en chocolade wordt verkocht, zullen echter, voor den verkoop van die artikelen, tot des avonds 8 uur mogen open blijven. Aan deze categorie van belanghebbenden is het eventueel verboden, de winkels gedurende den Sabbath of den Zevende-dag geopend te houden.'

Vele Joodse ondernemers participeerden in de plaatselijke middenstandsvereniging "Handel en Nijverheid", de tegenhanger van de christelijke winkeliersvereniging. Tijdens bijeenkomsten van de vereniging in Hotel de Roskam of Hotel De Gouden Leeuw, notuleerde de verslaggever regelmatig de namen van Joodse ondernemers die zich mengden in diverse discussies. Naast de zakelijke- en gemeentelijke belangen, behartigden zij ook de belangen van de Joodse zuil. In de voorbereidingen op een bepaalde festiviteit in de gemeente Nijkerk merkte dhr. De Rooy terloops op of er een tabaksvergunning was aangevraagd – De Rooy had een grossierderij in tabak nabij het Molenplein. Naar aanleiding van een tweetal ontwerpen van dhr. v. Dasler (niet-Joods) betreffende een badgelegenheid, ontsproot zich een ruime discussie: '... den Heer A. Hamburger vraagt of het niet op den weg ligt van H en N. om wijziging te brengen in het baden op zondag. De vergadering was van

meening dat dit niet op onze weg ligt omrede het een besluit is van onze Gemeente en de middenstands Ver. als zoodanig hier niet tegen in verzet kan komen. Op voorstel van den Heer J. van der Hoeden wordt besloten de plannen van v. Dasler ongewijzigd bij den Raad in te zenden'. Waarschijnlijk was dhr. Hamburger van mening dat hij een dag na de sabbat onvoldoende uit de voeten kon komen met de bepalingen rondom de zondagsrust.

Op een vergadering van 28 februari 1933 bracht de heer A. Hamburger het onderwerp "oprichting van een fonds voor ziekenhulp" op de agenda. Een voorstel waar later mee werd ingestemd.

In maart 1938 werd dhr. S. Nihom verkozen tot bestuurslid van de middenstandsvereniging Handel en Nijverheid. In diezelfde vergadering kon hij de belangen behartigen van zijn achterban daar er opnieuw een kwestie speelde rond de winkelsluitingstijden die gevolgen had voor de Joodse ondernemers. 'Voorts werd nog de kwestie van al of niet sluiten tusschen den middag besproken en de wenschelijkheid om 's Zaterdagavond om 10 uur te sluiten in plaats van om 11 uur, hetgeen gezien de Joodsche zaken enkele moeilijkheden met zich brengt.'

Het geval was dat de Raad van Nijkerk in 1931 had bepaald dat jaarlijks op 21 achtereenvolgende zaterdagden na invoering van de zomertijd tot 11 uur 's avonds de winkels geopend mochten zijn.

Gezien de geringe klandizie was het merendeel van de Nijkerkse winkeliers niet zo gelukkig met de lange periode van extra openingstijden.

In de Nijkerkse Courant 24 juni 1938 vernemen we dat uiteindelijk een tweetal ingediende wijzigingsvoorstellen de revue passeren op de Raadstafel van Nijkerk.

'Een 40-tal winkeliers verzoekt genoemd besluit te beperken tot de Zaterdagden tot 1 September, aangezien gedurende den zomertijd slechts tot dien datum de belangen der Israëlieten medebrengen het sluitingsuur op 11 uur te handhaven, terwijl alsdan nog eenige dagen beschikbaar blijven voor het bepalen van een later sluitingsuur dan 10 uur in den tijd van Kerstmis.'

Het tweede voorstel dat ter tafel kwam luidde als volgt: 'Het bestuur van de Chr.

Middenstandsvereniging wenscht gedurende de heelen zomertijd het Zaterdagavond-sluitingsuur op 10 uur te handhaven, aangezien de meerdere kosten der winkeliers door het langer geopend houden hunner zaken niet gedekt worden door den weinige verkoop, welke in dat late uur plaats heeft.'

In een eerste reactie bleek dat de meeste sympathie van de Raad van Nijkerk uitging naar het eerste voorstel, in hun argumentatie speelden de belangen van de Israëlitische winkeliers een belangrijke rol: 'B. en W. verklaren, dat zij voorop stellen, dat de winkeliers niet verplicht zijn gebruik te maken van de geboden gelegenheid om hun zaken tot later dan 10 uur 's avonds geopend te houden. In de tweede plaats is het naar hun meening gewenscht, dat den Israëlietischen winkeliers de gelegenheid wordt gegeven na het eindigen van den Sabbat te verkoopen'.

Na deze eerste reactie van de Raad ontspoon zich een ruime discussie tussen de aanwezigen (van verschillende pluimage). Uiteindelijk werd met meerderheid van stemmen besloten - ten gunste van de Israëlitische winkeliers - om de sluitingstijd van 11 uur op de zaterdagavond niet te vervroegen.

POLITIEK

Of er één politieke kleur dominant aanwezig was binnen de Joodse gemeenschap van Nijkerk is een vraag die zich niet glashelder laat beantwoorden.

Een politieke partij die expliciet de belangen van de Joodse gemeenschap behartigde, bestond niet. Binnen de Kille Nijkerk was het proletariaat niet rijkelijk vertegenwoordigd. Het is dan ook niet aannemelijk dat een meerderheid van de Joodse Nijkerkers, overwegend vrije ondernemers, hun hoop vestigden op een politieke partij als de SDAP. Identificatie met één der christelijke partijen of met de socialisten moet hun ook vreemd geweest zijn. Het laat zich denken dat de meeste sympathie moet zijn uitgegaan naar het liberale gedachtegoed hetgeen door verschillende afgescheiden groeperingen aan de man werd gebracht in de eerste helft van de twintigste eeuw. In een proclamatie, gepubliceerd in de locale krant, treffen we bij de kandidaatstelling voor de gemeenteraadverkiezing van mei 1939 een Joodse naam aan. Op de derde plaats van de Vrijzinnig Democraten had dhr. Ph. de Liver Mzn. zich kiesbaar gesteld. Wat het uiteindelijke resultaat is geweest vernemen we helaas niet in één der volgende Nijkerkse Couranten.

ORANJEGEZINDHEID

Het is bekend dat de Joodse gemeenschap in Nederland het Koningshuis een warm hart toedroeg. Ook tijdens het 125-jarig jubileum van de synagoge werd de Koningin niet vergeten. Op maandagmorgen na de festiviteiten ontving de jubilerende gemeente een telegrafische dankbetuiging op het verzonden telegram van hulde en dankbaarheidbetuiging aan H. M. de Koningin.

Op 18 april 1933 schrijft de Nijkerkse Courant: 'NIJKERK. Evenals in alle synagogen in 't vaderland is ook hier ter plaatse bij de godsdienstoefening der Joodsche gemeente, gehouden j.l. Zaterdagavond,

de 400ste geboortedag van Willem den Zwijger in een bijzondere toespraak van den voorganger herdacht. Vooral het werk van Willem van Oranje als grondlegger der geloofsvrijheid hier te lande is in het licht gesteld, mede werd gewaagd van het feit, dat alle afstammelingen van den grooten Zwijger, diens geest van tolerantie ook jegens Israël, ongerept gehandhaafd hebben'.

In de Nijkerkse Courant van woensdag 26 maart 1934 lezen we het volgende verslag:

'Bij de godsdienstoefening, j.l. zaterdagmorgen gehouden, is bij de Joodsche gemeente alhier in een in 't Hebreeuwsch gesteld gedenkwoord het overlijden van H.M. de Koningin-Moeder herdacht.

Daarin luidde het o.a. "Barmhartige Vader, in Wiens hand is de ziel van al wat leeft en de geest van alle vleesch, moge voor Uw troon opstijgen de herinnering aan de geëerbiedigde vorstin, de moeder van onze Koningin, die het land der levenden verlaten heeft en gegaan is op den weg van al het aardsche. Tal van jaren was Zij tot een lichtend voorbeeld in ons midden, want de schatten van Haar reine geest en Haar ruime opvattingen heeft Zij overvloedig aan Haar volk geschonken, en zoo was Zij tot een bron van zegen in Haar land. Daarom vlieten uit onze oogen thans tranen, daar Zij van ons is weggegaan en wij den glans en de schittering van deze kostbare diadeem nu moeten missen. O God, laat stralen het licht van Uw liefelijkheid op Haar ziel en kroon deze met heerlijkheid en glans om op te stijgen tot den verheven berg van Uw heiligheid. Moge Haar ziel verbonden zijn met allen, die het eeuwige leven verwierven. Amen"

Bovendien is in eene rede, des namiddags door den voorganger ter synagoge gehouden, voor de gemeente een schets gegeven van het groote verlies, dat de geheele bevolking van Nederland en inzonderheid ook het Joodsche deel, geleden heeft door het verscheiden van wijlen Koningin Emma'.

In de notulenboeken van de Nijkerkse Oranjevereniging vernemen we dat het bestuur voor de oranjeavond van 30 april 1931 een spreker uitnodigde in de persoon van den heer Colthof, voorganger der Israëlitische gemeente. Naast leden van de Oranjevereniging besloot het bestuur ook de toegang te verlenen aan "de Israëlieten" die hierbij aanwezig wensten te zijn.

De heer Colthof werd in een ledenvergadering in 1935 aangesteld als commissielid om den boeken betreffende het financiële beheer van de Oranjevereniging na te zien. We mogen wel zeggen dat de voorganger van de plaatselijke Israëlitische gemeente een grote mate van affiniteit had met de "Oranjes".

SPORT, SPEL EN RELATIES

Om de onderlinge saamhorigheid te vergroten binnen de Joodse Gemeente van Nijkerk werden er ook feesten georganiseerd en sprekers uitgenodigd. Speciaal met dit doel – het bevorderen van de gemeenschapszin en de gezelligheid - werd in 1936 de Joodse sociëteit "Sjoloum Wereingoes" (Vrede en Vriendschap) opgericht waarbij de meeste leden zich aansloten. Het bestuur van deze nieuwe vereniging was een gemengd gezelschap van dames, Mw Nihom-van Gelder en mw. De Liever-van Gelderen, en heren S. de Liever en voorganger Colthof.

Samen met andere stadgenoten deelden de Joodse Nijkerkers hun vrije tijd. Op verschillende oude foto's van gymnastiekvereniging Excelsior staan Joodse jongeren afgebeeld.

Hoewel de notulist van de Nijkerkse Gymnastiekvereniging "Excelsior" terughoudend is met het vermelden van namen, lezen we dat tijdens de ledenvergadering van woensdag 7 september 1938 o.a. mejuffrouw D. Cohen werd benoemd voor de commissie kascontrole. In die zelfde vergadering werden o.a. Mej. Joh. Cohen en dhr. H v.d. Hoeden benoemd voor de bazaarcommissie. Bij het vergaderpunt "rondvraag" vernemen we dat Dora Cohen ook het woord voerde.

Zaterdagvoetbal was er voor de Joodse jongens niet bij maar bij de zondagsamateurs van NSC kon Harry van der Hoeden gerust zijn voetbalshirt aantrekken (zie "Oud Nijkerk 2002/3 blz.5-12).

In krantenverslagen over de Zwem- en Poloclub Flevo treffen we namen aan van Joodse kinderen die hun zwemdiploma behaalden. Op 13 augustus 1934 schreef de Nijkerkse Courant een kort verslag over wedstrijden ringsteken per kano van waaruit we vernemen dat de gevormde koppels bestonden uit Joodse en niet-Joodse deelnemers. Harry van der Hoeden won samen met een jongen van Ebbink de tweede prijs en de derde plaats ging naar het koppel Eddy de Rooy en Adr. van Slooten.

Ook kaartspelen bevorderden de onderlinge contacten. Enige jaren voor de oorlog was Willem Rood ingetrokken bij zijn dochter Sara Hamburger-Rood en schoonzoon Bram. Willem Rood was voor zijn tijd een geëmancipeerd man. Samen met Van Slooten, De Ridder, Van Ramshorst (niet-Joodse Nijkerkers) kwamen zij beurtelings bij elkaar aan huis om een kaartje te leggen. De tachtigjarige Willem zou de verschrikkingen van de oorlog niet mee hoeven te maken, in het voorjaar van 1940 kwam hij te overlijden.

De Joodse gemeenschap leverde ook acteurs aan een plaatselijke toneelvereniging. Vermomd en gehuld in de prachtigste kostuums en staande voor artistiek vormgeven decors, toonden enige Joodse Nijkerkers hun toneelkunsten aan het publiek, aan de vooravond van de oorlog.

HUWELIJKEN

Familiare “cross-links” vormden een belangrijke bijdrage aan de cohesie van de Kille Nijkerk. Als we familienamen bekijken van de getrouwde dames uit de Kille Nijkerk, bespeuren we combinaties van typische Joods-Nijkerkse namen: De Liver-Nihom, Van der Hoeden-Fortuyn, Hammelburg-Van der Hoeden, etc. Ware het niet dat de oorlog het voornemen van Harry van der Hoeden en Dora Cohen doorkruiste anders zou een huwelijksverbintenis tussen dit verloofde stel ook geleid hebben tot een combinatie van Joods-Nijkerkse namen.

In de jaren voor de oorlog was het niet ongewoon dat neven en nichten met elkaar in het huwelijk traden. Dhr. Mok uit de Nieuwstraat was getrouwd met zijn nicht Esther Van der Hoeden – niet te verwarren met sinaasappelverkoper Mok uit de Torenstraat die ook getrouwd was met een Van der Hoeden.

De broers Abraham en Izak Hamburger sloegen de gezusters Rood aan de haak en lieten hun geliefden vanuit Oud-Beijerland overkomen naar Nijkerk.

In vroegere tijden was het in het verzuilde Nederland “verboden te vissen” in de “huwelijksvijver” van een andere gezindte. Door samenscholingen die er waren op de gebieden van onderwijs en ontspanning kon het echter niet uitblijven of er ontstonden liefdesperikelen tussen Joodse- en niet-Joodse jongeren. Volgens diverse oudere Nijkerkers zijn deze verboden liefdes in het vooroorlogse Nijkerk nooit bekroond met een huwelijk.

Na de oorlog is er echter wel een huwelijk voltrokken tussen een Joods meisje en een niet-Joodse jongen. Wim Blankevoort bekeerde zich tot het Jodendom en stond met Johanna Cohen onder de Choepa (huwelijksbaldakijn). Trouw aan elkaar en trouw aan de Joodse traditie, vertrokken ze tezamen naar Israël.

PERSOONLIJKE VERHALEN

JAAP NIHOM: We gingen allemaal naar wat we noemden “de Joodse school”. De leraar was Colthof die heel veel wist maar mijn vader vertelde me, dat hij geen goede onderwijzer was.

Mijn nicht Jos Kellner-de Liver en ikzelf waren in Amersfoort op de HBS. We hadden allen niet-Joodse vrienden, afhankelijk van onze scholing.

De medewerkers in onze textielwinkel waren vrouwelijk- en plaatselijk personeel (niet-Joods). We hadden ook een zogenaamde loopjongen. De laatste loopjongen (niet-Joods) is gearresteerd tijdens de razzia van Putten in oktober 1944. Hij is teruggekomen.

De zakelijke contacten waren puur zakelijk en niet gebaseerd op persoonlijkheden.

Als iemand ziek was en naar een ziekenhuis moest was het Ermelo (Salem) of Amersfoort (Lichtenberg).

Mijn broer Jozeph, hij was geboren op 24 november 1920, was invalide en verbleef sinds 1939 in wat heette: “De Joodse Invalide” in Amsterdam.

Joodse winkeliers waren meestal geen lid van een politieke partij. Joseph Salomon Nihom was lid van de gemeenteraad, hij is gestorven in 1922.

Ik ben geen lid geweest van één of andere groep of sportvereniging.

RO SALOMON-HAMBURGER: Mijn beste vriendinnen waren Annie de Liever, haar familie had de manufacturenzaak aan het Singel en Gretha de Liver die aan de Spoorstraat woonde. We waren ongeveer even oud en zijn gezamenlijk geslaagd voor de U.L.O., het mondeling examen moesten we nog afleggen in Utrecht tegenover de Dom. Van de leerlingen aan de U.L.O. in de Gasthuisstraat behaalden alleen wij drieën het examen in de zomer van 1938. Overigens bestond de totale groep examenkandidaten uit niet meer dan vier personen, er waren maar weinig leerlingen van mijn leeftijd op de openbare school aan de Gasthuisstraat. Vanwege de kleine groep - die hoofdzakelijk bestond uit Joodse leerlingen - werd er geen les gegeven op de zaterdag maar op de woensdagmiddag. Later ging ik voor school naar Amersfoort waar ik slechts met één Joods meisje was. Op zaterdag ging zij wel naar school maar ik moest de lessen verzuimen. 's Avonds na de sjabbat belde ik een vriendinnetje om te vragen waarover de lessen waren gegaan en wat het huiswerk was.

Bij mij in de klas aan de Gasthuisstraat heeft ook nog een periode Joop Nihom gezeten. Vanaf zijn geboorte was hij verlamd ten gevolge van een hersenaandoening; hij zat in een rolstoel. Het was een

intelligente jongen en iets ouder dan ik. Omdat ik geduld had, werd ik naast hem geplaatst. Ik schoof hem in de schoolbank en hoewel hij met zijn vuisten potloden of pennen kon vasthouden, moest ik voor hem dingen opschrijven. Hij heeft de oorlog niet overleefd.

Na school moesten we om vier uur 's middags ook nog eens naar de Joodse school. In één zijde van het pand had dhr. Colthof zijn woning, volgens mij had hij een beneden- en bovenverdieping. Verder waren er beneden de zogenaamde gewre-lokalen, die dienst deden als vergaderruimte maar daar werden ook feestjes gehouden. Boven was het klaslokaal met een schoolbord en schoolbankjes, dhr. Colthof kon deze ruimte betreden via zijn woning. Jongens en meisjes zaten daar door elkaar. De groepen waren klein en naar leeftijd ingedeeld. Mijn groep bestond uit 3 meisjes en een jongen; Greet de Liver, Annie de Liever, ikzelf en Wim Hamburger. We leerden daar de gebeden uit het hoofd en leerden Hebreeuws lezen en schrijven. Bijbelse les werd woord voor woord door Colthof onderwezen, voor kinderen waren deze woorden niet te begrijpen. Ondertussen zat ik vaak met een boek op schoot iets anders te lezen. Toch bezit ik wel de nodige kennis betreffende de vijf boeken van Mozes. Volgens de bijbel heette de moeder van Mozes: Jochevet. Dat was ook de naam van de kleindochter van voorganger Colthof. Zij was het dochtertje van Moos van der Hoeden en "Bekkie" (Rebekka) Colthof die na hun trouwen uit Nijkerk waren weggegaan. Een aardige anekdote deed de ronde in Nijkerk: toen Moos zijn dochtertje aan ging geven bij de burgerlijke stand vroeg de ambtenaar "Jochabedje?". Het jonge gezin heeft later de oorlog niet overleefd. Overigens was Moos van der Hoeden een broer van Elias, de godsdienstonderwijzer. Dhr. Colthof kwam ook bij ons thuis, maar dat had te maken met het feit dat zijn vrouw zeer goed bevriend was met mijn moeder.

Op de vraag of christelijke Nijkerkers ons probeerden te bekeren, kan ik antwoorden dat dit soort gesprekken mij niet bekend zijn. In Nijkerk namen ze ons zoals we waren. Van zogenaamde gedoopte Joden heb ik dan ook nog nooit gehoord.

De Joodse kinderen vierden ook gewoon het Sinterklaasfeest, hetwelk vaak samenviel met het Chanoeekafeest

Ook wij mochten onze schoen zetten. Ik weet nog - het was toen Sint en Piet per stoomboot het Nijkerkse haventje binnenvoeren - dat ik daar een geheim uitwisselde met mijn vriendinnetje Annie de Liever. We geloofden niet meer in de Sint, maar we zouden het niet tegen onze ouders vertellen want anders zouden we geen cadeautjes meer krijgen. Cadeautjes werden gekocht bij Koelman aan de Langestraat, tussen vijf en zes uur werden deze bezorgd door de Sint maar ik zag wel dat hij verkleed was.

Zo tussen mijn zevende en twaalfde levensjaar ging ik voor pianoles naar meneer Meyll aan het Van Reenenpark. Ik leerde hoofdzakelijk vingeroefeningen voor de muziek van Bach, zelf hield ik veel meer van lichte muziek zoals Beethoven en Schubert. Beperkingen betreffende muzikliteratuur werden ons niet opgelegd, het is niet zo dat we in Nijkerk groot werden gebracht met typisch Joodse muziek. We hadden thuis een grammofoon en het enige Joodse werk wat we op grammofoonplaat hadden was het Kol Nidrei van Max Bruch, een muziekstuk dat betrekking heeft op Grote Verzoendag. Overigens was Max Bruch zelf geen Jood.

Mijn vader had een mooie stem, samen met hem zong ik wel op vrijdagavond thuis Joodse gezangen of speelde ik piano en vader viool. Mijn vader hield van opera en had een goed gehoor voor muziek. Zo nu en dan ging hij samen met mijn moeder op zondag naar het concertgebouw in Amsterdam. Thuis gekomen speelde hij dan hele stukken na die hij daar gehoord had.

Eén van de weinige dingen die ik na de oorlog terug heb gekregen was de piano. We mochten van de Duitsers geen piano meer hebben maar een goede vriend van mijn vader, dhr. Florijn, heeft hem bewaard.

Qua politiek was mijn vader het roerend eens met het programma van de "EDD": Eenheid Door Democratie.

Grote man achter deze politieke partij was "oud-minister Oud" zoals hij in de volksmond werd genoemd. Totdat de Duitsers kwamen droeg mijn vader een speldje van deze partij. Voor de locale afdeling van de EDD was mijn vader de penningmeester.

In Amsterdam had je een drietal Israëlitische ziekenhuizen, het is mij echter niet bekend dat Joodse Nijkerkers voor zorg daarheen gingen. Volgens mij gingen de Joodse Nijkerkers naar de ziekenhuizen in de omgeving, mijn moeder vertelde mij eens dat ik als baby in het kinderziekenhuis van Utrecht had gelegen.

Voor films moest je naar Amersfoort, een half uur voor aanvang van de film kreeg je eerst het wereldnieuws. Lang heb ik uitgekeken naar de film "Gone with the Wind". We hadden afgesproken om op een zondag in de maand mei van '40 deze te gaan bekijken. Het is er toen niet van gekomen. Jaren later in Israël heb ik deze film alsnog bekeken.

In de zomer van 1933 hadden we een Joods-Duits meisje, Ursula, uit Düsseldorf in huis. Vanwege de problemen die ze daar als Joden ondervonden, was ze naar Nijkerk gekomen voor een prettige vakantie. Ze vond het niet zo leuk in het gehucht Nijkerk, ze was natuurlijk de grote stad gewend met haar winkels en bioscopen.

Jaren heb ik niets van haar vernomen, maar in '38 of '39 werd ik aangeschreven door een zuster van haar met het verzoek of ik haar post wilde doorsturen naar Ursula die zich in Ierland bevond. Het was niet meer mogelijk voor haar om rechtstreeks vanuit Duitsland post te zenden naar Ierland. Vanuit Nederland was dit wel mogelijk, zodoende heb ik een paar keer post doorgestuurd naar Ierland. Wij woonden vlakbij de grote kerk, als we logees hadden, konden zij moeilijk in slaap komen door het carillon wat om het kwartier afging. De grote kerk heb ik vroeger nooit van binnen gezien, ik ben er altijd aan voorbij gelopen totdat ik in 2002 voor een keer terug was in Nijkerk. Samen met Dr. Vreekamp ben ik voor het eerst in mijn leven in die kerk geweest.

Met onze niet-Joodse burens – bakker Van Beek aan de ene zijde en wagenmakerij Renes op nr. 11 – hadden we een goed contact, onze tuinen grensden aan elkaar en als kinderen gingen we daar ook spelen. Op nr.13 woonde dan de familie De Liever, hun oudste dochter Celia was ongeveer 1½ jaar jonger dan ik en samen gingen we met de bus naar de huishoudschool in Amersfoort. Haar broertje Morie was bevriend met mijn jongste broer Bram en dan had je nog een nakomertje Berthie. Van dit hele gezin is na de oorlog niemand teruggekomen.

Mijn anderhalf jaar jongere broer Sam was gek van voetballen, het was een jongentje waar iedereen van hield. Hij was bevriend met Jaap Nihom en Michel Nihom maar hij speelde ook met Wim van't Hazeveld, een niet-Joods vriendje.

Nee, mijn broertjes hadden geen vriendinnetjes in Nijkerk, het waren nog jonge jongens van 13 en 15 jaar bij het uitbreken van de oorlog.

Mijn ouders waren ook bevriend met slager Bram en Sara Hamburger. Toen ze varkensvlees ging verkopen en geen lid meer waren van de synagoge, keken veel Joden hen niet meer aan. Toch zijn mijn ouders bevriend met hen gebleven.

JOS KELLNER-DE LIVER: Met plezier denk ik terug aan mijn jeugd in Nijkerk en ons prettig warm gezin. Voor mij betekent ons vroegere gezinsleven heel veel.

We waren thuis met zijn vijven, samen met mijn twee zusjes en mijn ouders woonden we in een groot huis aan de Spoorstraat. Het waren twee huizen onder één dak, boven was er een verbinding deur en in dat andere huis woonde mijn grootmoeder.

Ik was het kleintje thuis dus werd ik nogal verwend. Ik zeg nogal eens dat mijn zussen verouderde uitgaven van mij waren. Mijn oudste zus, een knappe wat stevige meid, was 5 jaar ouder en ik zag haar echt als mijn grote zus. Ze had geleerd voor coupeuse en ze leerde kinderen naaien. De les die zij gaf werd bij ons thuis gegeven. Ik herinner dat ze me vroeg: "Kom ook eens, dan kan je later kleding maken voor je kinderen".

Mijn tweede zuster had bij Boekhout geleerd voor apothekersassistente. Later is ze gaan werken in het Apeldoornse Bos. Zij was meer religieus dan mijn oudste zus. In het Apeldoornse Bos is ze verloofd met een religieuze jongen, samen met hem is ze op transport gegaan naar Westerbork. Het was een prettig gevoel op vrijdagmiddag thuis te komen en je schooltas in de kast te gooien en tot sjabbatavond geen leerboek in te zien. Genieten van de gezellige vrijdagavond met volgens mij een veel te veel "cholesterol rijke" maaltijd. De familie, inclusief grootouders, zaten na de maaltijd bij elkaar en er werd bij ons gezongen.

We waren niet muzikaal, we hadden geen Joodse muziek in huis. Als kind heb ik geen Jiddische liedjes geleerd. Jiddisch werd in Nijkerk niet gesproken.

Op zondag moesten we helaas naar de Joodse school. Later werd dat door de week en gingen we op zondag fietsen met ons gezin en met niet Joodse vriendinnetjes de Veluwe op.

Prachtige tochten naar Vierhouten, Garderen, Uddelmeer en Solsche gat. Vaak kwamen we drijfnaat thuis van de regen.

We lazen het NIW (Nederlands Israëlitisch Weekblad) en de Joodse jeugdkrant. Later lazen we de "Joodse Wachter" dat was enigszins zionistisch. Bij ons thuis was er geen bepaalde literatuur of muziek verboden. Ik interesseerde me niet voor bijvoorbeeld christelijke literatuur.

Ik heb me nooit anders gevoeld, dan mijn andere klasgenoten, we waren geboren met de Joodse godsdienst en als Nederlander. Mijn vriendinnen waren gereformeerd of hervormd. Met de katholieke school hadden wij niet veel contact. Je voelde je niet "anders". Je was Nederlander met een koningin, je was veilig.

We hadden nu eenmaal een godsdienst waar je vanzelf in groeide en niemand vond dat vreemd. Er is mij niets bekend van zending onder Joden. Er werd wel eens christelijke lectuur in de brievenbus gestopt maar daar werd geen aandacht aan besteed. In Nijkerk lieten de mensen elkaar vrij. Gereformeerd, hervormd, katholiek, joods, ieder geloof werd gerespecteerd.

Ik groeide op met mijn nicht Greet Nihom, die in dezelfde klas zat en met andere vriendinnen waaronder Wijnje Luttk. Mijn zusjes en ik hadden niet-Joodse vriendinnen en vriendjes, die bij ons thuis kwamen.

In het vriendenclubje van mijn zusje zat een jongen die later als vrijwilliger naar de S.S. in Duitsland ging en sneuvelde. Voor een feestje of verjaardag kwamen we (vóór de oorlog) bij deze familie in huis en zij zorgden dat er voor de Joodse vriendinnetjes iets lekkers was van de Joodse bakker.

Een kosjere huishouding ging vanzelf. We hadden een meisje (niet-Joods) voor dag en nacht, die mijn moeder al heel gauw wist in te wijden in de kosjere keuken.

Wanneer er op school een verjaardag of feestje was en er werd getrakteerd, vond iedereen het natuurlijk dat er voor de Joodse kinderen roomhoortjes werden gekocht bij de Joodse bakker. Bij de dames de Rooij (*Vetkamp*) kon je kosjere margarine kopen, waarschijnlijk afkomstig uit Amsterdam. Deze dames liepen alle twee mank. Ze hadden ook een bibliotheekje waar je boeken kon lenen.

Zo was er ook een klein gebogen mannetje, dhr. Fortuyn aan de Nieuwstraat.

In de periode dat ik in Nederland was vanwege de onthulling van het Nijkerkse Joods monument heb ik per toeval een dochter van deze Fortuyn ontmoet in Leiden. Ik kon mij niet voorstellen dat zij een dochter was van die gebogen man.

Zover ik mij herinner waren we bijna allemaal op Excelsior (gymnastiekvereniging).

Er waren kleuter-, dames- en jongensgroepen. Ik was bij de meisjesgroep en vond het heerlijk. Johanna Cohen was goed bij de dames.

Verder waren we bij "Flevo" de zwemclub. Zwemmen was voor mij een heerlijke sport en ik heb een herinnering aan een wedstrijd waar ik een medaille won voor 500 m. vrije slag. Mijn kinderen hebben mij wel eens geplaagd met te zeggen: "Moeder, je was toch kampioene in Nijkerk, maar met hoeveel waren jullie in Nijkerk?".

Als ik vroeger naar mijn grootmoeder ging, kreeg ik van haar steeds een dubbeltje. Zo spaarde ik een abonnement van vier gulden bijéén voor een heel zomerseizoen zwemmen.

Wij waren gastgezin voor Joodse kinderen uit Amsterdam die voor de frisse lucht in Nijkerk op vakantie kwamen. Wij hadden een groot huis aan de Spoorstraat en mijn moeder was erg kosjer. De kinderen moesten wel een fiets meenemen en geld voor een zwemabonnement.

Ik was nog te jong om me daar druk om over te maken, maar ik geloof niet dat het voor de Joodse jeugd moeilijk was om een huwelijkspartner te krijgen.

Er werden Chanoeka- en Poerimfeesten gehouden in Amersfoort en Utrecht. Daar leerden we elkaar kennen. De jongeren uit de Joodse gemeenschap van Nijkerk in de huwbare leeftijd, waren bijna allemaal verloofd.

Zover ik mij herinner, zijn er voor de oorlog geen Nijkerkse Joodse jongeren getrouwd met een niet-Joodse plaatsgenoot.

HANS HAMBURGER (in samenspraak met Hanna): Volgens mijn zus was er nauwelijks antisemitisme in Nijkerk. De Joden waren geaccepteerd in hun eigen-zijn. Natuurlijk werden ze door hun andere gewoonten als vreemd ervaren. Eens liep mijn zus met een niet-Joods vriendinnetje aan de rand van het dorp, toen er plotseling een man uit de bosjes oprees en Jood riep, waarna hij weer verdween. Dit voorval weet ze nog, maar ze heeft het niet als iets kwaads ervaren.

Er waren geen speciale Joodse clubs in Nijkerk. Daarvoor was de kille kennelijk te klein. Veel Joodse kinderen waren lid van de sportvereniging.

Mijn zus was op een niet-Joodse sportclub, waar men aan atletiek, turnen en ritmische gymnastiek deed.

Jaarlijks was er een winterfeestje van de openbare lagere school in het gebouw van het Nut voor het algemeen, waar mijn ouders ook lid van waren. Tijdens het feestje werden de kinderen getraakteerd op roomhoorns. Eerst kwam de niet-Joodse bakker Gommer. De Joodse kinderen kregen dan niets. Even later kwam de Joodse bakker Fortuyn met kosjere roomhoorns voor de Joodse kinderen. Kenmerkend was dat iedereen dat gewoon vond. Een ware vorm van integratie.

De politieke voorkeur van mijn vader was, denken we, liberaal of Vrijzinnige Democratische Bond. We waren lid van de AVRO. Vader was een eenvoudig mens. In het kerkbestuur van Nijkerk heeft hij geen zitting gehad maar hij maakte wel deel uit van de feestcommissie bij het 125-jarige jubileum van de synagoge. Verder participeerde hij in de begrafeniscommissie voor de eigen gemeenteleden. Mannen verzorgden de mannelijke overledenen en voor de vrouwen was er een vrouwelijke commissie. Mijn moeder was redelijk progressief en voelde veel voor de socialistische. Ze was één van de eerste vrouwen in Nijkerk die een zwemdiploma behaalde. Ze speelde ook in een algemene amateurtoneelvereniging. Er werd daar ook gedanst.

Mijn moeder was afkomstig uit Oud Beijerland en haar meisjesnaam was Rood. Familiebezoek was voor haar een hele reis in die tijd – per trein en per boot. Hoe mijn ouders elkaar precies ontmoet hebben weet ik niet maar volgens mijn zuster was de relatie Nijkerk-Oud Beijerland een familiezaak. Volgens haar was er veel contact tussen families in die tijd. Vergeet niet dat de Joodse gemeenschap tamelijk klein was in die tijd. Mijn moeder en haar zus trouwden met mannen uit Nijkerk die broers waren.

Mijn ouders waren goed bevriend met een leraar van de M.U.L.O., Warmink. Ze kwamen ook samen om te bridgen. De bridgedrives waren soms ook bij ons aan huis. Ze speelden ook whist, een kaartspel dat aan bridgen voorafging.

In 1936 zijn wij naar Amersfoort gegaan maar mijn zus bleef tijdelijk achter bij tante Saar en oom Bram. Ze was toen bezig met haar eindexamen. Uitwisseling van jongeren tussen de Joodse gemeenschap van Nijkerk en Amersfoort bestond er volgens mijn zus niet. Bij haar komst in Amersfoort voelde mijn zus zich een vreemde eend in de bijt. In religieus opzicht vond mijn moeder het in Amersfoort aantrekkelijker, er was daar minder sociale controle. Fietsen op de Sabbath deed mijn moeder niet in Nijkerk maar later wel in Amersfoort.

Oom Bram, die de slagerij van mijn vader overnam, was volgens mijn zuster een buitenbeentje. Hij ging wel varkensvlees verkopen en werd door de vromen met de nek aangekeken. Hij wilde met godsdienst niets te maken hebben. Het was voor die tijd vooruitstrevend.

Mijn opa uit Oud-Beijerland kwam in 1927 in huis bij Bram en Saar. Hij was de vader van Saar en mijn moeder. Willem Rood was ook slager en hij en zijn gezin waren ook vooruitstrevend.

De andere Joodse slagers in Nijkerk waren wel kosjer zoals Henri Hamburger, een neef van mijn vader, en Hammelburg.

Oom Bram had veel niet-Joodse vrienden. Bram en Saar behoorden tot de Joden die al voor de oorlog geëmancipeerd waren. Het blijkt wel uit dat ze gecremeerd zijn (hun urnen zijn waarschijnlijk nog in Velsen-Westerveld). Oom Bram had kort voor de oorlog een worstfabriek bij zijn slagerij en had een soort binnentuin aan laten leggen met een voliëre (zie foto met Ali Bos en papegaai). Op de papegaai waren Bram en Saar dol. Toen ze overleden waren erfden Ali en knecht Gerrit Bos het huis en de papegaai. Hij heeft nog lang geleefd. Het verpleegsterskruisje van mijn tante Saar heb ik nog, ze is zuster geweest in het Coolsingel-ziekenhuis in Rotterdam.

HENNY LEEFSMA: Tijdens mijn verblijf in Nijkerk had ik zowel Joodse als niet-Joodse vriendinnetjes. Ik kwam regelmatig bij de Nihoms – zij hadden het kledingmagazijn aan de Langestraat – hun dochter heette geloof ik “Rootje” en was ongeveer van mijn leeftijd.

Via de openbare school – het merendeel was toch wel christelijk – raakte ik bevriend met Janny van Oostrum.

Regelmatig kwam ik ook in het gezin van burgemeester Bruins Slot, zij woonden naast de familie de Liver. Ik weet nog dat ik op Grote Verzoendag even bij hen langs ging en spontaan een boterham meeat. Op die bewuste dag had ik dat eigenlijk niet mogen doen.

Antisemitisme heb ik in Nijkerk nooit ervaren, volgens mij bestond het niet eens.

NECHAMAH MAYER-HIRSCH: Mijn moeder stond in Nijkerk bekend als Sientje de Liever maar haar officiële naam was Gezina. Zij kon goed leren en mijn grootouders hebben haar een opleiding laten volgen aan de Handelsschool te Amersfoort. Voor de oorlog is ze gaan werken op een kantoor in Doetinchem. In die tijd was er nog geen sprake van dat een alleenstaand meisje op kamers ging

wonen. Ze kwam bij een Doetinchemse, Joodse familie in de kost. Ze heeft altijd contact met die familie gehouden, ondanks dat er ook nog een oorlog tussen zat.

Op een "landdag" van een zionistische jeugdvereniging heeft ze mijn vader leren kennen. Mijn vader, David Hijman Hirsch, was afkomstig uit Amsterdam. Mijn vaders familie was een echte Amsterdamse familie. Er lag al een verbintenis tussen de families Hirsch en De Liever. Een oom van mijn vader – afkomstig uit Amsterdam – was getrouwd met een tante van mijn moeder uit Nijkerk. Ze hadden een dochter, waar ik op moet hebben geleken, want een oude demente mevrouw die woonde in het instituut waar ik werkte, riep mij steeds bij haar naam, Hanna. Voor mij was dat heel confronterend, evenals voor die mevrouw, want als ze riep, liep ik uit frustratie uit haar buurt weg. Het heeft even geduurd voor ik er aan gewend was. Dat komt door zo'n oorlog, zo'n geschiedenis van mensen die er niet meer zijn.

In 1939 zijn mijn ouders getrouwd in de synagoge van Nijkerk. In museum "Oud Nijkerk" hangt een foto die ter gelegenheid van het huwelijk van mijn ouders is genomen. Mijn ouders zijn gaan wonen in Amsterdam en daar ben ik geboren in het jaar 1941.

Mijn ouders waren zowel religieus als zionistisch ingesteld. Zoals zovele andere Joodse kinderen van die tijd, kreeg ook ik een Hebreeuwse voornaam van mijn ouders; "Nechama" wat "troost" betekent. De opkomst van Hebreeuwse namen kwam door invloeden vanuit het zionisme. Mijn moeder en oma's hadden meer Hollandse roepnamen. De roepnaam van mijn Nijkerkse oma was Betje maar officieel heette ze Bela, een Joodse naam. Mijn Amsterdamse oma heette Sara en dat is zowel een Joodse naam als een internationale naam. Een aantal jaren geleden heb ik een boekje geschreven voor de Nijkerkse scholen, daarin noem ik mijzelf "oma Saar", zo word ik genoemd door mijn kleinkinderen. Mijn oma Sara heeft de oorlog niet overleefd, evenmin mijn opa Benzion. Een van mijn kleinzoons is Benzion genoemd, waar ik heel blij mee ben.

CO SCHUSSLER-LUTTIK: In 1937 heeft mijn vader de toneelvereniging "Hierna beter" helpen oprichten, hij was de regisseur. Drie Joodse Nijkerkers maakten deel uit van het toneelgezelschap. Philip en Hennie de Liever van het Singel maar ook Gré van der Hoeden. De moeder van Gré was een karakteristieke vrouw, ze had ook nog een zoon Harry. Van Harry heb ik nog een verlovingskaartje, hij ging met Dora Cohen.

Op de lagere school zat ik bij Morie de Liever in de klas, hij had iets aan zijn gezicht.

Ron Nihom uit de Langestraat was een schoolvriendinnetje van me waarmee ik samen in de schoolbanken zat.

Voor het lezen van boeken gingen we naar de dames De Rooy op het Vetkamp, die hadden een kleine bibliotheek.

Meerdere keren hebben we Joodse burens gehad. Op het Vetkamp hadden we de familie Hamburger als burens. Later kwamen we op de Spoorstraat te wonen en werden we burens van echtpaar De Liver, zijn vrouw noemden we tante Hinne.

Meneer De Liver was één van de vooraanstaande personen in de Joodse gemeente. Ik weet nog, het was tijdens Loofhuttenfeest, dat hij naar de synagoge liep met een stok in zijn handen waarop een vrucht was geprikt. Met mijn pop ging ik wel eens in de loofhut van de burens zitten spelen.

Op vrijdagavond werd mijn moeder door de burens geroepen om het licht uit te doen. Op de sjabbat mochten de Joden niet scheuren, mijn moeder werd wel eens gevraagd om de post te openen. Het is ook gebeurd dat mijn moeder het toiletpapier scheurde als de burens het in de voorbereidingen vergeten waren klaar te leggen.

Voor de oorlog ben ik één keer samen met mijn moeder in de synagoge geweest, het was vanwege een bruiloft en ik weet nog dat er een glas werd stuk gegooid.

Tijdens de oorlog hebben bij ons de boeken van de synagoge op de zolder verstopt gelegen. De boeken zijn er waarschijnlijk gekomen via onze buurman De Liver, dan te bedenken dat we een Duitser ingekwartierd hadden.

Mijn ouders hebben nog tegen onze buurman gezegd "duik toch onder", maar hij kon zijn volk niet alleen laten.

In Nijkerk hebben we altijd vele contacten gehad met mensen van de Joodse gemeenschap. Er is na de oorlog bijna niemand van terug gekomen.

Mw. Van KOOT-BRONS: Mijn moeder is vanaf de schoolbanken als huishulp in dienst geweest bij de familie de Liever op Singel. Zij verzorgde ook de kinderen en at met hen samen. Zodoende kende zij de Joodse gebeden uit haar hoofd.

Mijn "opoe" woonde samen met mijn tante Rien en ome Bertus naast het hoekhuisje van Mok, in de Torenstraat. De huisjes waren klein en gehorig. Als ik bij mijn opoe kwam op vrijdagavond, kon ik

horen hoe er bij Mok gebeden werd. Het was mooi om naar te luisteren en we noemde dat “het Jodengebed”. Mok had een heel klein vrouwtje.

Bij mooi weer gingen we op de “bleek” (grasweide) bij opoe achter spelen. Daar zat ook vaak een gehandicapte dochter van Mok knopen te naaien. Volgens mij heette zij Leentje.

Op zondag mochten we soms bij Kaatje Fortuyn gemberbollen halen. Op haar sloffen kwam ze van achteren aangelopen en zei dan “goeie-d-a-a-g”.

Voor schapenvlees gingen we altijd naar Hammelburg in de Venestraat.

Aan de Molenweg had je vroeger een grossier in tabak, De Rooy. Net als bij een garage stonden de deuren daar open en kon je zien hoe het tabak op een auto werd geladen. De knecht Gerrit Bos heeft later de zaak overgenomen.’

JAN VAN DE MAST: Ik ben geboren in 1921 en heb gewoond op Singel 32. In deze straat woonden meerdere Joodse inwoners. En natuurlijk was er de synagoge.

In ons huis hadden vroeger Joodse mensen gewoond en ik weet nog dat er aan verschillende deurposten in het huis een soort ijzeren rolletjes geschroefd waren met Hebreeuwse teksten.

Naast ons was de textielzaak van de familie De Liever. Achter ons huis was een grote tuin die grensde aan die van De Liever. Daarvan kan ik mij herinneren dat met Loofhuttenfeest een grote loofhut in hun tuin werd opgesteld, waarin dit feest gevierd werd.

Tegenover ons woonde het echtpaar Van der Hoeden in de voormalige horlogerie van de Waag.

Zover ik weet was het een kinderloos echtpaar. Ze verkochten textiel, er was een kleine etalage waar wat kleren hingen maar het stelde niet zoveel voor. Dhr. Van der Hoeden ging ’s morgens met een koffer textiel te voet bij de boeren venten, steeds uitgezwaaid door zijn vrouw. Het gebeurde wel eens dat zij op de Sabbat een ontvangen brief wilde lezen, maar zelf niet open mochten maken. Deze burendienst wilde wij graag voor hen doen.

Op de hoek van het Singel naast Jacobs was er de slagerij van Hamburger. Als kind mocht ik wel eens in de slagerij kijken, als de jodenmeester, naar ik meen dhr. Colthof rabbinaal kwam slachten. Een lang dolkmes kwam uit een koffertje en daarmee werd de keel doorgesneden, om het bloed eruit te laten lopen. Ik vond het heel indrukwekkend. Bram Hamburger stond op een gegeven moment ook bekend als de “spek-Jood” omdat hij varkensvlees verkocht.

Verder was er nog juffrouw van der Hoeden, in die tijd werd een vrouw in Nijkerk met juffrouw aangesproken als ze weduwe geworden was. Ze droeg van die lange laarzen waarschijnlijk vanwege haar pijnlijke benen.

Op zondag was de Joodse bakker geopend en bij ons thuis zei men nogal eens “Ga eens gemberbollen halen bij Kaatje de Bakker”, zo werd zij in de volksmond genoemd.

Door de straat kwam meerdere malen per week dhr. Mok met de handkar sinaasappels verkopen. Soms werd hem wel eens gevraagd of ze wel vers waren, daarop pakte hij een sinaasappel, sneed deze open en kneep hem fijn.

Mijn zus vertelde me dat er ook een Lientje de Rooy was die dameshoeden verkocht en er was op het Singel ook een Reintje Cohen die de lapjes-Jood werd genoemd, zij verkocht lappen stof per kilo. Veel Joodse jongeren waren er niet, het waren hoofdzakelijk oudere mensen. Ja, je had Harry van der Hoeden, een populaire jongen die goed kon voetballen.

Op zaterdagmorgen zag ik de mannen naar de synagoge gaan, ze waren donker gekleed maar niet zoals ze nu in Israël gekleed gaan. Ze droegen doorgaans een gleufhoed.

Eén keer ben ik in de synagoge geweest vanwege een trouwerij, waarschijnlijk was het iemand van De Liever die trouwde. Ik moest naar boven op het balkon waar de niet-Joodse mensen mochten zitten. Ik moest iets op mijn hoofd doen. De synagoge vond ik vrij kaal, in het midden speelde alles zich af.

Het trouwechtbaar moest onder een doek gaan staan en er werd een glas kapot getrapt.

Mijn zus is wel een keer of drie in de synagoge geweest tijdens een trouwplechtigheid. Als je aan Mok vroeg of je in de synagoge de trouwdienst kon bekijken, mocht je van hem doorlopen naar boven.

In de oorlog heb ik verschillende Joodse Nijkerkers de laatste tocht zien maken door Nijkerk. Er werd verteld dat ze naar Vught zouden gaan om vervolgens ergens aan het werk te moeten.

JACOB BIJVANK: Wij woonden op het Singel 25, aan de kant van de synagoge. In Nijkerk waren altijd Joden, dat vond je normaal en je stond er eigenlijk niet bij stil. Op zaterdag kwam er altijd een flinke stoet al pratend uit de synagoge. Op deze voor ons drukste dag van de week, waren hun winkels gesloten.

Voor de oorlog heb ik een keer een huwelijk meegemaakt in de synagoge. Er werd een glas stuk getrapt en er werd ook gepreekt. Het staat mij bij dat het ging over de tekst “wentel de weg op de Heere, Hij zal het maken”.

Aan de achterzijde van ons huis keken we uit op de Langestraat en konden we de kamer van familie Nihom zien. Ik kan mij nog wel herinneren dat ik dhr. Nihom heb zien staan met een witte gebedsmantel over zijn schouders.

Naast ons woonde de familie Cohen, die later naar de overzijde zijn verhuisd. Ik weet dat in mijn kinderjaren een loofhut stond in de tuin van de burens. Als burens werden we door de familie Cohen uitgenodigd voor een avondje in die loofhut, we kregen snoepjes die we thuis niet hadden. De loofhut was een provisorisch schuurtje met een dak van bladeren. Ik geloof dat er boven de ingang stond "Gezegend die hier in gaat" en aan de binnenzijde stond "Gezegend die hier uit gaat".

Toen de Cohen's naar de overzijde verhuisden, konden we vanaf onze bovengelegen werkplaats verschillende tafereelen bij hen aanschouwen. Op bepaalde momenten werden er dozen met matzes bezorgd.

Stoffen die bestemd waren voor hun winkel, werden aangeleverd in opmerkelijke grote jute zakken die je nergens anders zag.

Met enige regelmaat kwamen er armoedig geklede mensen bij hen langs die anders over kwamen dan de rest. In mijn beleving waren het Poolse Joden die voor eten kwamen. Ze zagen er heel anders uit. De oudste zoon, Joop Cohen, is naar Palestina gegaan. Hij had het "boeren" geleerd in Nijkerk, ergens in de buurt van de Salentijn. Alex Cohen had nogal wat kwajongensstreken over zich, hij leerde eens iemand uit de horlogerie fietsen en liet hem de sloot ingaan.

Een ander beeld wat ik heb is dat de familie Cohen nogal eens op hun vrije zaterdag, als het sabbath was, wat stoelen plaatste op de stoep voor hun winkel of gedeeltelijk in de entree en gezellig wat met elkaar praatte en het winkelend publiek bekeek, de roodharige dochter van slager Hammelburg kwam dan ook wel eens langs want zij was bevriend met de dochters van Cohen. Dit soort gebeurtenissen op het Singel zijn nu bijna niet meer voor te stellen.

Mw. Cohen, volgens mij heette ze Reintje, is voor de oorlog overleden en vanuit de winkel begraven. Weduwnaar Emanuël Cohen was een wat gesloten man en was gehuld in een donker pak. In de oorlog gingen we bij hem geld omwisselen, hij spaarde guldens die van zilver waren. Hij stelde hierop prijs; met zilveren guldens kon je wellicht iets kopen als ze in Polen tewerk zouden worden gesteld. In 1953 heb ik de synagoge gekocht, ik trof een grotendeels leeg gebouw aan met wat banken erin.

BEP v/d RIDDER-VEER: Aan de Nieuwstraat, waar nu de hengelsportwinkel is, hadden wij vroeger een café. Het achterste gedeelte van het pand was toen al heel oud en is ooit in gebruik geweest als Joodse school. Bij ons thuis werd die ruimte steeds aangeduid als het "Joodse college".

Aan de Nieuwstraat woonden verschillende Joodse mensen. Tegenover ons woonde een familie Mok. Als het water bij het gemeentehuis bevroren was, mocht ik de laarsjes van mw. Mok lenen waaronder ik de ijzers kon binden om te schaatsen. Mw. Mok kwam bij ons nog al eens matzes brengen. De familie Mok had het niet breed en op een gegeven moment hebben ze een kostganger in huis genomen. Zijn naam was Spanjar en later is hij getrouwd en heeft hij zijn vrouw naar Nijkerk gehaald. Ze kregen een klein jongetje en ik weet nog - het was in de oorlog - dat mijn moeder tegen hem zei om Karelkje bij haar achter te laten. Hij wilde echter Karelkje bij zich houden. Karelkje was een leuk donker kereltje. Ik zie ze nog weggaan met de koffers in hun handen en Karelkje liep tussen zijn ouders. Ik hoor het mijn vader nog zeggen dat we ze niet meer zouden terugzien.

Aan onze kant, richting de Brink, was de Joodse bakker. Als kind stond ik daar eens voor het raam en vroeg aan mijn moeder of ik een gemberbol – ze kostten een kwartje – mocht hebben. Hoewel ik als kind vond dat ze er lekker uitzagen, smaakte het gember mij niet en heb er nooit meer één gegeten. Schuin tegenover ons woonde een familie Fortuyn die vodden verzamelde, aan de Koetsendijk had hij een groot pakhuis waar tegenwoordig een schilder in is gevestigd. Veel contact hadden we niet met hen, ze waren wat gesloten.

Mijn verloofde woonde op de hoek van het Singel naar de Vetkamp. Naast hen woonde de gezusters De Rooy en op het Singel hadden ze een winkeltje.

Bij hen heb ik ooit nog een geborduurd kleed, een tafellaken, gekocht. Toen het oorlog was en ze gedwongen werden Nijkerk te verlaten waren ze doodsbang. Mijn schoonzusje heeft hen nog geholpen met inpakken en op een gegeven moment vroeg ze of ze een persoonlijk aandenken kon krijgen, zelfs dat durfden ze niet meer af te staan.

Via de gymnastiekvereniging "Excelsior" ben ik bevriend geraakt met Johanna Cohen. Na haar vertrek naar Israël heb ik haar nog enkele malen getroffen als ze op bezoek was in Nijkerk.

WILLEM WAAIJENBERG: Voor de oorlog hadden we eigenlijk niet echt contact met Joden. In mijn jeugd kwam Arie de Liever wel eens bij ons thuis. Op zijn fiets kwam hij met lappen naar de

Beulenkampersteeg. Toen ik vroeger naar de school ging aan de Groenestraat liep ik op mijn klompen langs de winkel van Van der Hoeden in de Langestraat. Ik weet nog dat mijn vader of moeder naar Hammelburg ging in de Venestraat. Hammelburg handelde in vet en werd daarom ook wel de "vet-jood" genoemd. Het gekochte vet lieten we thuis smelten en daarvan maakte we kaantjes voor op brood.

Het vlees haalde we bij Bram Hamburger, de slager, hij had zijn winkel aan de Singel. Verschillende soorten vlees kon je bij hem halen. Iedereen kende Bram, een leuke kerel. Tussen de middag was hij vaak met een koppeltje mannen in café Hilhorst. Bram was een geziene man.

Mok liep met een handkar te venten of stond op de markt op het Molenplein met bananen of sinaasappels. Als we op het land stonden kon je Mok van verre horen roepen. Als hij komkommers verkocht riep hij "wat heb ik een lange".

5 ZIONISME

*“Indien ik u vergeet, o Jeruzalem! zo vergeet mijn rechterhand zichzelf”
(psalm 137:5)*

Als reactie op het antisemitisme in Rusland en Europa ontstond er aan het einde van de negentiende eeuw een Joods-nationale beweging die als doel had dat de Joden zich zouden hervestigen rond Jeruzalem, de stad op de berg Zion in het toenmalige Palestina.

Hoewel het gedachtegoed van het zionisme reeds oude papieren had, stond Theodor Herzl, een in hoge mate geassimileerde Joodse Oostenrijker, aan de wieg van het “moderne” zionisme; hetgeen hoofdzakelijk gestaafd was op politieke en sociale motieven. Als verslaglegger was hij gewaar geworden, hoe er vanuit antisemitische motieven onrecht werd gesproken over de Joods- Franse officier Dreyfuss. Na dit proces kwam de journalist Herzl tot de conclusie dat assimilatie nooit de gewenste gelijke-rechten zou geven aan de Joden in de diaspora. Een eigen land voor Joden in de verstrooiing was zijn antwoord.

Door het a-religieuze karakter van de zionistische beweging was er weinig sympathie vanuit het orthodoxe Jodendom. In het begin van de twintigste eeuw ontstonden er echter religieuze modaliteiten binnen de beweging.

Het is opmerkelijk dat er binnen de orthodoxe-Joodse gemeenschap van Nijkerk een aantal jongeren gepassioneerd zijn geraakt door het zionistisch gedachtegoed.

Levy Hammelburg, zoon van de slager, ging in 1929 uit vaders huis om zich te bekwamen in het tuindersvak te Naaldwijk. Een jaar later betrad hij het “Belofde Land”. Hoewel Levy op jonge leeftijd kwam te overlijden, lieten andere Nijkerkse jongeren zich er niet van weerhouden om dit ideaal te volgen. Hoewel de Joodse gemeente van Nijkerk geen agrariërs in haar geledingen kende, zagen sommigen een toekomst hierin weggelegd. In de krant van 10 juli 1933 lezen we dat A. Hammelburg op de boerderij van den heer G. Lozeman slaagde voor het “Geldersch melkexamen”. Zo werd de basis gelegd voor een boerenbedrijf in Israël.

De oudere generatie van Joodse Nijkerkers had niet de behoefte om het land van de “oud vaders” te gaan hercultiveren. Verschillende van hen fungeerden wel als gastgezin voor de diverse Joodse jongeren die in de agrarische sector van Nijkerk een opleiding volgden.

PERSOONLIJKE HERINNERINGEN

JAAP NIHOM: Zionisme bestond in Nijkerk. De broers Cohen, de Hammelburg broers en Ro Salomon-Hamburger waren zionisten. Zelf heeft het nooit mijn interesse gehad.

RO SALOMON-HAMBURGER: Samen met één van mijn beste vriendinnen, Annie de Liever van de Singel 28, kwam ik nogal eens in Amsterdam. Daar woonde Sien Hirsch de Liever, de getrouwde zus van Annie. Zij nodigde ons vaak uit om een weekend langs te komen.

In Amsterdam bezochten we de jeugdsynagoge. De sjabbatdiensten werden geleid door jonge voorgangers. Via speciale middagbijeekkomsten kwam ik in aanraking met het zionisme. Ik voelde me daar zeer thuis.

Nijkerk vond ik erg bekrompen en er waren geen jeugdverenigingen. Amersfoort had wel een zionistische jongerenvereniging maar die was niet vroom. In die tijd was dat nog belangrijk voor me en uiteindelijk werd ik lid van “B’nei Akiba” in Utrecht. Deze vereniging behoorde tot de Mizrachi, een vrome stroming binnen het zionisme. In mijn tijd was ik de enige van de Nijkerkse jongeren die lid was van een Joodse jongerenvereniging. Wel ben ik één keer met Annie de Liever en een andere keer met Greet de Liver naar een zomerkamp geweest in Garderen en Lochem. Dat moet in 1938 en 1939 zijn geweest. In Garderen heb ik voor het laatst de oud-Nijkerker Elias van der Hoeden getroffen, hij was daar jeugdleader.

Ik wilde me voorbereiden om naar Palestina te gaan. Daarom koos ik voor een opleiding aan de huishoudschool.

Nu was ik niet de eerste jongere binnen Nijkerk met dit voornemen.

Levi Hammelburg, de zoon van de slager, was naar Palestina gegaan maar is daar waarschijnlijk aan malaria overleden. Toen vervolgens ook de andere en nog enige zoon van Hammelburg plannen maakte om samen met zijn neef Joop Cohen naar Palestina te gaan, was dit tegen de wil van zijn ouders. De jongens zijn stiekem weg gegaan maar zijn weer teruggebracht door de politie, ze waren nog geen 21. Uiteindelijk zijn de beide jongens vóór de oorlog toch naar Palestina gegaan.

Rondom Nijkerk waren diverse Joodse jongeren uit het land bij boeren werkzaam om zich voor te bereiden op een toekomst in Palestina. Wij namen deze jongeren op omdat zij gesteld waren op kosher voedsel. Bij ons in huis was Malie van Tijn. Ik kan mij nog goed de gesprekken herinneren

tussen Malie en mijn vader. Zij waarschuwde mijn vader dat het antisemitisme ook hier de kop op zou steken. Mijn vader was het daarmee niet eens. Bij mij thuis was men niet zionistisch. Zo rond '36 is Malie naar Palestina gegaan. Nooit zal ik vergeten dat mijn vader jaren later zei dat Malie gelijk had. Het was oorlog en de anti-Joodse maatregelen werden voelbaar.

In 1941 heb ik eindexamen gedaan voor de huishoudschool.

Uiteindelijk ben ik ook naar Palestina gegaan, dat was na de oorlog. Daar heb ik contact gezocht met Malie van Tijn. Toen ik ging studeren mocht ik in de weekenden bij haar in het plaatsje Jokneam verblijven. In deze prachtige omgeving heb ik mijn man ontmoet en we zijn er nooit meer weggegaan. Kort na de geboorte van mijn dochter, stond er een man voor de deur. Het was Alex Hammelburg en hoewel ik pas elf was toen hij Nijkerk verliet, herkende ik hem direct. Alex Hammelburg en Joop Cohen waren boer geworden in Israël.

JOS KELLNER-DE LIVER: De ouderen waren niet zo geïnteresseerd in het zionisme, immers ze hadden het goed in Nijkerk. In Nijkerk werden gezellige bijeenkomsten gehouden waarvoor een spreker werd uitgenodigd.

Eén van die sprekers was een neef van mij uit Amsterdam, leraar natuur- en scheikunde aan de Joodse H.B.S. in Amsterdam. Hij hield een pro-zionistische rede, die bij jongeren insloeg, maar die door de ouderen niet zo begrepen werd. Helaas is hij zelf niet naar Palestina gegaan en in Auschwitz vermoord maar hij heeft op de jongens van Hammelburg en Cohen wel invloed gehad.

Ik verklaar mijn belangstelling voor het zionisme als gevolg van de toestand in Duitsland en onze ogen gingen open.

Voor de oorlogsjaren was ik te jong om te overwegen uit Nederland weg te gaan en mijn ouders achter te laten. Voor de oorlog sliep Nijkerk, tenminste de Joodse gemeenschap.

6 DE CATASTROFE

'Zij hebben gezegd: Komt, en laat ons hen uitroeien, dat zij geen volk meer zijn; dat aan de naam Israëls niet meer gedacht worde' (Psalm 83: 5)

Op 10 mei 1940 vulde het Nederlandse luchtruim zich met knechten van de dood. De geheven hand van Hitler zaaide dood en verderf.

Voorafgaand aan een stroom van anti-Joodse maatregelen, vaardigden de onderdrukkers een merkwaardige verordening uit die consequenties had voor de riten binnen de Joodse gemeenschap. Volgens deze verordening van 30 juli 1940, mocht het ritueel slachten niet meer plaats vinden zonder verdoving. Hoe paradoxaal kan een ideologie zijn die vervolgens miljoenen mensen, zondebokken, ter slachting brengt; ja zelfs zonder verdoving.

In de eerste maanden van de oorlog ging het leven voor de meeste Joodse Nijkerkers gewoon door. De jeugdige Jos de Liver kon nog meedoen aan de zwemwedstrijden van Flevo. In september 1940 werd zij zelfs eerste op de 25 meter vrije slag voor meisjes tot en met 15 jaar. Volgens de Nijkerse courant finishte zij in een tijd van 19,8 seconden en liet zij Alie Nieboer en Toosje Duijst een paar seconde achter zich.

Middenstandster Mej. Van der Hoeden maakte van de nood een deugd en adverteerde met de volgende tekst in een Nijkerkse Courant: 'Bekeuring krijgt u als U niet voldoende verduistert. Koopt daarom verduisteringspapier bij Wed. S. VAN DER HOEDEN, Singel Nijkerk. Rollen van 10 meter, 80 cent en 65 cent'.

ANTI-JOODSE MAATREGELEN

Eind september 1940 verscheen op het bureau van de politie in Nijkerk een document waarin geëist werd dat er een methodisch kaartsysteem moest worden aangelegd betreffende de registratie van Joden. In hoeverre hieraan destijds gehoor is gegeven, is niet duidelijk.

In november 1940 kwam er een beschikking dat alle personen van "Joodsen Bloede" werden ontheven uit overheidsdienst. In januari 1960 schreef de lokale historicus J. Vastenburg het volgende over een Joodse gemeentebtenaar: 'Bij de gemeentelijke vleeskeuring was een Joodse keurmeester in dienst. De man liep dagelijks doelloos langs de straat en in zijn plaats moest een nieuwe keurmeester worden aangesteld'. Deze man was Mau Spanjar (zie ook "Oud Nijkerk" 2,3 2003).

Eind januari 1941 werden de Joodse Nederlanders gesommeerd binnen vier weken een aanmeldingsformulier in te vullen waarin zij kenbaar moesten maken tot welke gradaties van 'Joodsen Bloede' ze behoorden. Aan Duitse "Gründlichkeit" ontbrak het niet. In verschillende publicaties werd haarfijn verwoord wat het onderscheid was tussen Joden en Bastaardjoden.

'1) Bastaard-jood I = B I, indien de persoon van twee voljoodsche grootouders stamt; 2) bastaard-jood II = B II, indien de persoon van één voljoodschen grootouder stamt.'; aldus een persbericht van februari 1941.

Op 14 februari 1941 werd o.a. het volgende afgedrukt in de Nijkerkse Courant: 'De Burgemeester der Gemeente Nijkerk maakt bekend, dat ingevolge de verordening van den rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied d.d. 10 Januari 1941, no. 6-1941, alle personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn en hun verblijf hebben in het bezette Nederlandsche gebied, aangemeld moeten worden overeenkomstig de navolgende bepalingen. Een persoon wordt als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede beschouwd, indien hij van ten minste één naar het ras voljoodschen grootouder stamt. Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap behoort heeft of behoort. Bij twijfel of een persoon als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek, de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied of de door hem aangewezen instantie (...) De aanmelding moet geschieden vóór 24 februari a.s. De aanmelding geschiedt schriftelijk bij den burgermeester, UITSLUITEND met gebruikmaking van een door den secretaris-generaal van het departement van binnenlandsche zaken vastgesteld formulier. Deze formulieren zijn kosteloos verkrijgbaar ter secretarie dezer gemeente van v.m. 9 tot 12.30 uur. Voor elk formulier, dat ingevuld wordt ingeleverd, wordt een ten name van den aangemelde persoon gesteld bewijs afgegeven, waaruit blijkt, dat deze aan verplichtingen heeft voldaan. De aangemelde persoon moet voor de uitreiking van het aanmeldingsbewijs één gulden aan leges vooruitbetalen. Is hij niet in staat deze kosten te betalen, dan is, al naar gelang tot welke hij behoort, de plaatselijke in aanmerking komende Israëlitisch kerkelijke gemeente tot betaling der leges verplicht; behoort hij tot geen dezer gemeenten, dan kan van de betaling van de leges vermindering of vrijstelling worden verleend. In geen enkel ander geval mogen de leges worden verminderd of mag vrijstelling van de

betaling daarvan worden verleend. (...) Ieder aangemeld persoon is verplicht het te zijnen name afgegeven bewijs van aanmelding zorgvuldig te bewaren en desgevorderd te vertoonen aan iedere opsporingsambtenaar, alsmede ter wijziging, aanvulling of vervanging over te leggen aan den burgermeester of het hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters of aan de door dezen daartoe aangewezen ambtenaar. (...) Hij, die door zijn schuld niet aan de op hem rustende verplichting tot aanmelding voldoet, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren. Feiten als in de vorige alinea bedoeld zijn misdrijven (Verbrechen). Het vermogen van dengene, die overeenkomstig het voorgaande strafbaar is, is onderworpen aan de bepalingen van de verordening 33/1940 betreffende het verbeurdverklaren van vermogens. Nijkerk, 14 februari 1941.'

Enkele weken later, op 7 maart 1941 kwam het bericht dat slager Bram Hamburger tezamen met zijn vrouw was overleden. Reeds in het eerste oorlogsjaar werd hen het leven onmogelijk gemaakt. De dreiging van een totale isolatie van Joden uit het publieke leven, was voor publieke figuren zoals Bram en zijn vrouw niet meer te dragen. Gedreven tot suicide. Onder de rouwadvertentie in de Nijkerkse Courant, die "uit aller naam" geplaatst werd door de broer van de slager, de oud-Nijkerker Izak Hamburger, werd ook het volgende afgedrukt: 'Onder droeve omstandigheden geven wij u kennis van het overlijden van onze geachte Patroon en zijn Echtgenoot, den Heer ABRAHAM HAMBURGER en Mevr. S. HAMBURGER-ROOD. HET PERSONEEL. Nijkerk, 7 maart 1941'.

In hetzelfde jaar werden Joodse zaken, huizen, grondbezit of ander geldelijk vermogen onder Duits beheer gesteld.

In mei 1941 werd er op het gemeentehuis de nodige correspondentie gevoerd rondom een tweetal Joodse ingezetenen, mw. Van Praagh-Serlui en haar 4-jarige zoontje, die de Engelse nationaliteit bezaten. De hoeveelheid brieven maken duidelijk dat de gemeenteambtenaren verstrikt waren geraakt in de vele bepalingen en uitzonderingen van de bezettingsmacht. Uiteindelijk werd duidelijk dat met uitzondering van een "J" op het persoonsbewijs en een registratie van het vermogen, alle tegen de Joden getroffen maatregelen niet op buitenlandse Joden van toepassing waren.

In september 1941 mochten Joodse kinderen geen onderwijs meer ontvangen op scholen waar ook niet-Joodse kinderen aanwezig waren. In hetzelfde jaar werden Joodse zaken, huizen, grondbezit of ander geldelijk vermogen onder Duits beheer gesteld. Een advertentie die Mej. Van der Hoeden liet plaatsen in diezelfde maand, 24 september 1941, spreekt boekdelen: 'De Zaak van Wed. v.d. Hoeden, Singel 16, Nijkerk mag voorloopig nog open blijven.'

Eind 1941 mochten Joden niet langer lid zijn van niet-Joodse organisaties en zonder verlof mocht men niet meer reizen. Begin 1942 werd het voor Joden verboden om niet-Joods huishoudpersoneel in dienst te hebben.

Hoewel burgemeester Bruins-Slot de komst van de bordjes "Verboden voor Joden" lange tijd trachtte te dwarsbomen, verschenen in '42 deze gehate bordjes uiteindelijk ook in Nijkerk (zie "Oud-Nijkerk" 2,3 2003). Vanaf 2 mei 1942 moesten Joden verplicht een Jodenster dragen, per stuk kostten deze 4 cent plus één textielpunt.

Medio juli 1942 was de aanvang van de reguliere treintransporten richting de dodenkampen in het oosten, lijnen die tot en met begin september 1944 vanuit Nederland operationeel zouden blijven.

ONDERDUIK EN VERRAAD

Twee maanden nadat de deportaties vanuit Nederland structureel op gang kwamen, doken verschillende Joodse Nijkerkers onder.

In verschillende rapporten aan de burgemeester van Nijkerk rapporteerde de gemeente-veldwachter het volgende: 'In de maand september 1942, zijn in de gemeente Nijkerk op ongeregelde tijden, verschillende steekproeven betreffende bovenstaande (bewegingsvrijheid voor Joden) genomen. Hierbij bleek mij, dat het gezin van Salomon Nihom, (bestaande uit 4 personen) wonende te Nijkerk, Langestraat 36-38, sinds 24 september 1942 was vertrokken en tot heden 29 september 1942 niet was teruggekeerd. Een door mij ingesteld onderzoek, waar het gezin zich thans bevindt heeft geen resultaat opgeleverd'.

'Op 10 oktober 1942, des voormiddags omstreeks 11.00 uur bevond ik mij betreffende bovenstaande op controle en bleek mij dat het joodsche gezin (bestaande uit man, vrouw en een zoon) van Izaäk Fortuijn te Nijkerk, Nieuwstraat 12, niet meer in hun woning aanwezig was en vermoedelijk spoorloos was verdwenen.'

'Op Maandag, 12 oktober 1942, des namiddags omstreeks 12.00 uur is door mij in bijzijn van Abram Fortuijn te Nijkerk (de bakker en broer van Izaäk) een onderzoek ingesteld in de woning van Izaäk

Fortuijn aan de Nieuwstraat alhier. Hierbij bleek mij, dat er alleen eenig oud huisraad aanwezig was en geen goederen, welke aan bederf onderhevig zijn.'

'Op 14 October 1942, des voormiddags omstreeks 10.00 uur, bevond ik mij betreffende bovenstaande op controle en bleek mij dat het joodsche gezin van Philip de Liever, te Nijkerk, Spoorstraat 26 niet meer in hun woning aanwezig waren en vermoedelijk spoorloos waren verdwenen.'

In een samenvattend en bondig rapport over de maand oktober 1942 berichtte de gemeenteveldwachter: 'Het gezin van Fortuijn voornoemd is op 13 oktober 1942, weer in hun woning terug gekeerd en is op 24 en 26 October 1942 op last van de Deutsche politie, overgebracht naar het kamp Westerbork.'

Volgens de gedenkboeken werd voddendoer Fortuyn en zijn vrouw reeds op 29 oktober 1942 omgebracht in Auschwitz. Hun zoon Leo kwam enkele maanden later te overlijden in Neukirch. Vanwege de tijdelijke onderduik is waarschijnlijk de familie Fortuijn aangemerkt als strafgeval en zijn zij bijna direct op transport gegaan naar de vernietigingskampen. Wat zich heeft afgespeeld op het onderduikadres is niet bekend.

Ondanks de onzekerheden en gevaren van het onderduiken besloot Johanna Cohen, van het Singel 22, omstreeks 11 november 1942 te gaan onderduiken. Hoewel de politie formeel inlichtingen trachtte in te winnen bij de achterblijvende familie, leverde het onderzoek geen resultaten op over de verblijfsplaats van Johanna Cohen.

Woningen die niet meer door Joden werden bewoond, moesten op last van de bezetter worden verzegeld.

Door een stipte naleving van deze maatregel kwam weduwe Van der Hoeden (beheerde de meubelwerkplaats aan het Singel) in een moeilijke situatie terecht.

Rond 2 oktober 1942 moest Harry, de zoon van weduwe Van der Hoeden, zich melden in een Nederlands werkkamp "Het Weide Gat" in Hulst. Gelijktijdig werd weduwe Van der Hoeden opgenomen in het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis aan de Keizersgracht 110 te Amsterdam. Op 29 oktober verzegelde een gemeenteambtenaar de woning nadat hij de aanwezige inboedel had geïventariseerd. Vanuit een ziekenzaal schreef mw. Van der Hoeden op 2 november 1942 een brief aan de gemeente Nijkerk. Zij had vernomen dat zij haar woning niet kon betreden na een op handen zijnd ontslag uit het ziekenhuis. Blijkens andere documentatie keerde weduwe Van der Hoeden uiteindelijk terug in Nijkerk, al zou dat voor slechts enkele maanden zijn.

Aan het einde van het jaar 1942 belandde een brief uit Barneveld, van een zekere heer Pellmann, op het bureau van de burgemeester van Nijkerk. Deze nazi-sympathisant die sinds 1938 aan de Hoevelakenseweg in Terschuur woonde, was belast met het inzamelen van Joodse meubels in de omgeving. In dit schrijven maakte de "Stützpunktleiter" bekend dat hij ervan verwittigd diende te worden als er Joden uit de gemeente vertrokken. Zonder vertraging kon hij dan de "Judenmöbel" afnemen.

In de tussentijd probeerde de burgervader van Nijkerk zijn Joodse inwoners binnen de gemeentegrenzen van Nijkerk veilig te stellen door hen in te zetten bij een werkproject rond het riviervak de Laak. Relatief lang leek dit inventieve plan te beantwoorden aan zijn doel. Tot eind maart 1943 verkeerden de Nijkerkse Joden – benevens diegene die werden opgepakt in de onderduik – in deze schijnveiligheid. Wellicht verklaart mede het werkverschaffingsproject rondom "De Laak" het gegeven dat relatief weinig Nijkerkse Joden zijn omgebracht in het jaar 1942.

Dat burgemeester Bruins-Slot in ere werd gehouden bij zijn oud-ingezetenen, blijkt uit een reactie van Johanna Cohen die onder de titel "Helden aarzelen niet" een stukje liet plaatsen in een tijdschrift: 'We wisten dat vader op die zomerdag in 1940 met een aantal geloofsgenoten in de synagoge tegenover ons huis was, toen we tot onze ontzetting zagen dat twee dronken Duitsers er naar binnen wilden. Op hetzelfde moment wandelde onze burgemeester langs... Hij aarzelde geen moment, pakte de soldaten bij hun kraag en sleurde ze tot buiten het hek met een: "Weg jullie!" De soldaten waren zo beduusd dat ze gehoorzaamden. Pas toen alles achter de rug was, beseften we hoeveel risico hij gelopen had: ze hadden hem wel dood kunnen schieten! Maar er gebeurde niets. Waren de soldaten te dronken geweest om het voorval te melden? Ik denk nog vaak terug aan de burgemeester van Nijkerk: hij was een held! J.V.D. BLANKENVOORT-COHEN, ASKELON, ISRAEL'.

Een geheel ander beleid werd gevoerd door de burgemeester van het buurdorp Putten. Deze "burgervader" was actief betrokken bij arrestaties. De oud-Nijkerkse familie H. de Rooij kon op geen bescherming rekenen. Terwijl het merendeel van de Nijkerkse Joodse gemeenschap zich nog in Nijkerk bevond, werd hun voormalig kerkenraadslid Hartog de Rooij en zijn vrouw Anna de Rooij-

Polak in het najaar van 1942 omgebracht in Auschwitz. Hun zoon Eddy de Rooij bezweek later ergens in midden Europa.

De burgemeester uit Putten was ook actief betrokken bij de jacht op Joden op Nijkerks grondgebied. Een landbouwer uit Kruishaar deed zijn beklag aan de marechaussee van Nijkerk het volgende: "Zondagavond j.l. April 1943 omstreeks 22.45 uur verschenen in onze woning 4 personen, namelijk de Burgemeester van Putten, één in Duitse uniform gekleed persoon, één politiemann (marechaussee) en één persoon in burgerkleding. De burgemeester van Putten, de politiemann en de in Duitse uniform gekleede persoon ondervraagden ons in dreigende bewoordingen naar de aanwezigheid van Joden in onze woning, terwijl zij onder leiding van dien burgemeester ons geheele huis doorzochten. Daar echter geen Joden in onze woning aanwezig waren zijn zij eenigen tijd later weer vertrokken. Voor hun vertrek brachten zij eenige personen , ongeveer 12 man, in onze woning, die op hun bevel tot 4 uur in den morgen van 19 April 1943 bij ons in huis moesten verblijven,.."

In maart 1943 trof Nijkerk het gevreesde bericht dat alle Joodse ingezetenen zich voor 10 april moesten melden in kamp Vught. Zieken moesten zich direct melden in kamp Westerbork.

In tegenstelling tot de meeste andere Joodse Nijkerkers ging rond 29 maart 1943 Harry van der Hoeden tezamen met zijn moeder direct naar Westerbork. Binnen een week werd weduwe Van der Hoeden van het Singel op transport gesteld richting vernietigingskamp Sobibor in het verre Polen, nabij de Russische grens.

Eenzelfde gang maakte de zevenenzestig jaar oude Johanna van der Hoeden uit de Kruitstraat die per ziekentransport uit Nijkerk direct naar Westerbork is vervoerd om vervolgens op korte termijn op transport te worden gesteld richting Polen.

Het overgrote deel van de Nijkerkse Joden meldde zich verplicht aan in het SS-concentratiekamp Vught (zie o.a. Oud Nijkerk 2/3, 2003).

Uiteindelijk trof ook hen het lot van transport richting de concentratiekampen in het Oosten.

Dora Cohen, de verloofde van Harry van der Hoeden, dook op het laatste moment onder.

Uit de overlevering is bekend dat Dora Cohen tijdens een huiszoeking verscholen zat onder een trap. Aanvankelijk werd zij bewust genegeerd door een inspecterende Duitse soldaat, echter door een merkwaardige speling van het lot traceerde een andere Duitser de verloofde van Harry van der Hoeden. Een luidkeels schreeuwende Dora Cohen werd afgevoerd en zou zelfs een week voor haar vader aankomen in het vernietigingskamp Sobibor die zich eerstens wel in kamp Vught had gemeld. Overigens meerdere Joodse Nijkerkers zijn door verraad opgepakt.

Bij het doorbladeren van de namenlijst die de gemeente Nijkerk in april 1943 had samengesteld, zal de SS van het "Polizeidurchgangslager Vught" hebben moeten constateren dat nog meerdere Nijkerkers geen gehoor hadden gegeven aan de oproep om zich te melden in Vught.

Ook het gezin De Liever van het Singel (grootouders van Louk en Nechamah) had tijdig kunnen onderduiken.

Na 10 april 1943 bevonden zich formeel geen Joden meer in Nijkerk. Toch hielden relatief veel Joodse mensen zich schuil op Nijkerks grondgebied. In Nijkerk hielden zich meer Joden van buiten schuil dan Joden uit de eigen burgerlijke gemeente. Het gevaar van herkenning zal zeker in de overweging hebben meegespeeld of men iemand wel of niet liet onderduiken binnen de eigen gemeentegrenzen. Oudere Nijkerkers weten te melden dat verschillende vooraanstaande personen van de Joodse gemeente Nijkerk een aanbod tot onderduik hebben afgewezen daar zij van mening waren dat het eigen volk niet alleen kon worden gelaten.

De bezittingen van de Joodse Nijkerkers werden geconfisqueerd door de nazi Pellman uit Terschuur. Op 1 mei 1943 werd hij bijzonder actief en ging naarstig op zoek naar opslagruimte binnen de gemeente Barneveld.

Hij verwachtte een grote hoeveelheid in beslag genomen Joodse eigendommen. Deze goederen zouden worden gesorteerd en klaar worden gemaakt voor verzending. Uiteindelijk haalde hij in september de buit op in Nijkerk.

PERSOONLIJKE VERHALEN

RO SALOMON-HAMBURGER: Voor de oorlog was reeds bepaald dat Nijkerk geëvacueerd moest worden bij een eventuele aanval van de Duitsers. Nijkerk maakte deel uit van een verdedigingslinie. In de meidagen van 1940 bleek dat dit plan goed georganiseerd was. Een groot deel van de Nijkerkse bevolking moest worden geëvacueerd naar Harderwijk. Er waren auto's geregeld voor de oudere mensen. Wij behoorden tot de fietsgroep. Mijn vader was verantwoordelijk voor een deel van de Holkerstraat. Hij verzamelde de sleutels van de huizen en moest deze overhandigen op het

gemeentehuis. In colonne - met voorop en achterop een aantal toezichthouders - zijn we naar Harderwijk gefietst.

Omdat de Joodse Nijkerkers het op prijs stelden dat ze kosher eten kregen, werden zij niet ondergebracht bij gastgezinnen maar kregen zij onderdak in een aantal lokalen, een vrouwen- en mannenzaal. Er waren geen bedden, waarschijnlijk sliepen we op wat stro, maar er was wel een keuken waar kosher eten kon worden bereid.

Toen we weer terug naar Nijkerk konden, troffen we een beschadigd huis aan. Ons huis was in het midden vermoedelijk getroffen door een granaat. Bouwbedrijf Alfrink heeft de herstel- en verbouwingswerkzaamheden uitgevoerd in opdracht van mijn vader.

De sjoel in Nijkerk is kort na het begin van de oorlog gesloten. Diensten werden in privé-huizen gehouden.

Na de huishoudschool heb ik even in de keuken gewerkt van het Apeldoornse bos, een Joodse instelling voor geesteszieken. Toen mijn moeder niet langer niet-Joods personeel in dienst mocht hebben, ben ik naar huis gegaan. Mijn broers mochten op een gegeven moment niet meer naar school in Nijkerk. Ze zagen het niet zitten om helemaal naar de Joodse school in Utrecht te reizen. Ze hebben werk gezocht, want wat moesten ze thuis doen? Sam is bij boer Van Looyen op het "Holk" gaan werken. Zo is het gekomen dat op de beruchte lijst van Joodse ingezetenen te Nijkerk, staat vermeld dat mijn broer landbouwer was. Bram heeft gewerkt bij bakker Van de Beek, naast ons. Mijn broers waren van plan om weer naar school te gaan als de oorlog voorbij zou zijn.

In de eerste oorlogsjaren is mijn neef Frits Cohen uit Hengelo bij ons komen wonen. Hij was een aardige en gedegen jongen die goed kon leren. Hij wilde later iets gaan doen met kantoorwerk en om toch iets te doen wat hem van pas zou kunnen komen is hij een dienstbetrekking aangegaan bij Callenbach. In de oorlog kon je nog werken bij niet-joodse firma's. Hij wilde iets doen en leren zodat hij later op een kantoor kon gaan werken. Hij had een goede kop; kon goed leren.

Het zal waarschijnlijk eind '42 zijn geweest dat er een boer bij ons kwam met de vraag of hij Joodse kranten kon krijgen en die iedere week op kon halen. We vroegen niet naar de reden, we begrepen wat er aan de hand was. We legden steevast de kranten op een bepaalde plaats in de schuur. Meneer de Zoeten van het Verlaat stond in contact met deze boer. Waarschijnlijk hebben we later via hem een vals persoonsbewijs gekregen.

De Joden leken relatief lang veilig te zijn in Nijkerk doordat de mannen speciaal te werk waren gesteld bij werkzaamheden aan het riviertje de Laak. Op een gegeven moment heeft de verzetsbeweging zelfs bij ons tijdelijk een jong echtpaar met kindje laten onderduiken. Het waren Joden van Poolse kom-af die op straat waren gezet en snel in veiligheid gebracht moesten worden. Het kindje was ziek. Ze kregen de kamer van mijn broers op de derde verdieping, waar ze niet vanaf mochten. Het was allemaal niet gemakkelijk ook wat betreft het eten. Het kindje was ziek en je kon de luiers niet buiten laten drogen. Plotseling stond ook nog mijn tante Frieda met haar jongste zoon uit Utrecht bij ons op de stoep, ze had vernomen dat het in Nijkerk relatief veilig was. Ook zij doken bij ons onder echter op de tweede verdieping, ze wisten niet van de onderduikers boven hen.

Uiteindelijk hebben onze onderduikers – waarschijnlijk ergens in de buurt van Nijkerk – een nieuw onderduikadres gekregen. Ik heb me laten vertellen dat het jonge, Pools-Joodse gezin de oorlog heeft overleefd. Mijn tante en neef zijn later echter verraden. Ze zijn niet teruggekomen, mijn tante was in de vijftig maar mijn neef was nog jong.

Ik heb met mijn ouders en broers en neef Frits deel uitgemaakt van de groep die naar Vught ging. Voor zover ik me herinner waren we in de trein samen met Flip en Hinne de Liver - een echtpaar zonder kinderen. Zij waren vrienden van mijn ouders. De overheersende gedachte bij het vertrek uit Nijkerk? Dat is moeilijk te beschrijven, daar gaat heel veel aan vooraf. Dat is niet een "besluit" van we gaan even op reis. Ten eerste waren we zo naïef of goedgelovig - hoe moet je het noemen - om te geloven wat de Duitsers beweerden: Vught was een "werkkamp", waar we konden blijven als we werkten. De gedachten die door ons hoofd gingen, waren heel gemengd. Eerstens wilden we samen blijven met onze familie. Er was veel angst. Verder kon niemand zich voorstellen dat de oorlog 5 jaar zou duren. We hoopten op een spoedig einde van de oorlog, de Duitsers begonnen te verliezen.

In onderduik zouden we niet bij elkaar kunnen blijven. Van ons vijven waren moeder en mijn jongste broer uitgesproken Joodse types die dus niet voor de dag konden komen. Mijn ouders wilden beslist bij elkaar blijven en vader beweerde dat hij niet opgesloten kon leven.

Mijn oudste broer en ik hadden al een vals persoonsbewijs (P.B.) en tevens een adres op een boerderij. Het vreselijke besluit naar het z.g. werkkamp te gaan, werd genomen en wij gaven ons valse P.B. aan de ondergrondse terug. Het is niet onder woorden te brengen, welke gedachten er door onze hoofden gingen.

In de trein naar Vught miste ik één van mijn beste vriendinnen, Annie de Liever. Op het laatste moment is ze ondergedoken – over haar onderduikplannen had ze me niets verteld. Zo wist ik overigens wel dat haar zus Sien ergens ondergedoken zat in de straat waar ik woonde. Mijn vriendin Annie is samen met haar zus Reina verraden en opgepakt. Waarschijnlijk zijn ze direct via Westerbork weggevoerd, want in Vught heb ik hen nooit gezien. Mijn andere hartsvriendin, Greet de Liver, was reeds op transport gesteld in het jaar daarvoor tijdens de ontruiming van het Apeldoornse Bos. In dit tehuis was zij werkzaam geweest als laborante.

In het begin van de kamperperiode in Vught was ik samen met mijn moeder in een barak. Op een gegeven moment kreeg ik een andere slaappleeds omdat ik ging werken in een kinderbarak waar meisjes zaten van plusminus twaalf tot zestien jaar. Toch kon ik mijn moeder bijna iedere dag nog wel zien, zij was weer als verpleegster actief.

In de kinderbarak brak een keer roodvonk uit en werden we in quarantaine geplaatst, met mijn moeder hield ik contact via het raam. Mijn vader werkte als kok in de keuken. Mijn ouders zijn maar een paar maanden in Vught geweest, in juni 1943 zijn zij op transport gesteld.

Mijn broertjes Sam en Bram zijn na een kort verblijf in Vught te werk gesteld bij de Moerdijk, het waren met name de jongeren die daar geplaatst werden. In juni 1943 zijn ze kort terug geweest in Vught en dat is de laatste keer dat ik ze gezien heb. Misschien hadden we een kwartiertje om elkaar gedag te zeggen.

Ze zijn op transport gegaan naar dat afschuwelijke kamp Sobibor, daar had je geen schijn van kans om te overleven. Sobibor fungeerde alleen als vernietigingskamp.

Jaren later – tijdens een bezoek aan Yad Vashem – vernam ik dat mijn broertjes niet direct bij aankomst in Sobibor zijn omgebracht maar dat ze daar nog enkele dagen tot weken geleefd moeten hebben. Ook mijn neef Frits Cohen heb in Vught voor het laatst gezien. Hij heeft daar roodvonk gekregen en is al snel op transport gesteld.

In Vught heb ik een plekje weten te bemachtigen bij het zogenaamde Philipscommando. Ook Jos de Liver, Bep Hammelburg en de oud-Nijkerkse Greet Nihom - dochter van de in 1938 plotseling overleden heer Benny Nihom –maakten deel uit van deze werkgroep die apparatuur fabriceerde voor Philips.

Op een dag in Vught werden Jos en ik geroepen vanuit een ander gescheiden gedeelte van het vrouwenkamp. Het bleek Gerda Brouwer uit de Holkerstraat te zijn. Zij was gearresteerd toen de Duitsers bij haar langs kwamen en onderduikers aantroffen. Via haar vernamen we dat Sien Hirsch-de Liever met haar dochtertje Nechamah had weten te ontsnappen.

De Philipsgroep is uiteindelijk ook op transport gesteld. In juni 1944 kwamen we aan in Auschwitz. We moesten de nacht in de trein doorbrengen; waarschijnlijk werd er druk over ons getelefoneerd met Berlijn. We werden beschouwd als een besloten groep van vakarbeiders. We zijn de enige groep die zonder selectie het kamp van Auschwitz is binnen gekomen. We werden vijf dagen apart gehouden in quarantaine. Na een selectie van Mengele ben ik met 400 vrouwen – als eerste groep - doorgestuurd naar een klein concentratiekamp bij het stadje Reichenbach (*het huidige Poolse Dzierzonió, nabij Tjечиé*) waar we in de fabrieken van Telefunken moesten werken.

Ik wil benadrukken dat onze groep het uitsluitend aan Philips te danken heeft dat we het hebben overleefd.

Mijn vriendinnen, Greet Nihom en Jos de Liver, zijn mij tot grote steun geweest. We maakten deel uit van een groep van circa 12 meisjes die veel met elkaar optrokken. Minder contact had ik met Bep Hammelburg, zij was ouder dan wij.

Om het geheel dragelijk te maken, probeerden we de vrijdagavond een beetje sfeer te geven, tenzij je moest werken. De meeste meisjes hadden vroeger veel gelezen, de één droeg een gedicht voor en een ander vertelde een verhaal. In de kampen probeerde je toch aan iets moois te denken.

Op een dag kwam er plotseling een gevangene met twee Duitse begeleiders. Tot mijn verbazing herkende ik les Cohensius. Hij woonde met zijn ouders in Amersfoort maar kwam oorspronkelijk uit Nijkerk, van de Oosterstraat. les was arts en hij had gehoord dat er in het vrouwenkamp een aantal Hollandse vrouwen waren gekomen. Hij is erin geslaagd – natuurlijk met strenge begeleiding van de SS – in dat kamp te komen. Wij, de drie (ex)Nijkerkers, hebben met hem gesproken. Hij kwam kijken of er familie was. Bep Hammelburg was familie van hem.

les is verloofd en getrouwd geweest met Esther van der Hoeden uit Nijkerk, zover ik weet was zij verpleegster. Ze zijn samen uit Westerbork doorgestuurd naar Polen. Esther is omgekomen. les heeft de kampen overleefd en is in 1945 of 1946 naar Israël gegaan, zonder nog in Holland te verblijven. Hij

was ervan overtuigd – na alles wat hij doorgemaakt had – dat er geen Joden meer in Holland waren. In Israël is hij hertrouwd en heeft nog jaren als arts gewerkt. Lang na de oorlog heb ik hem toevallig getroffen op een bruiloft van een meisje uit mijn huidige woonplaats die in het huwelijk was getreden met een zoon van Joop Cohen. Daar zaten we dan als groepje ex-Nijkerkers want Alex Cohen en Johanna waren ook van de partij.

In een concentratiekamp bij Hamburg zijn we bevrijd. Wonderlijk is dat de naam Hamburg verschillende keren terug komt in mijn leven; mijn meisjesnaam is Hamburger, mijn grootmoeder aan vaderszijde kwam uit Hamburg, bij Hamburg bevrijd en later in Israël trouwde ik met een Joodse man die in Hamburg groot was geworden.

Bij de bevrijding woog ik nog maar 37 kilo en dan te bedenken dat ik met 60 kilo de kamptijd ben in gegaan. We waren lopende skeletten. Een merkwaardig voorval vond plaats toen ik in een trein – dit keer een normale personentrein – naar het toilet moest. Ik zag een vreemde, oude vrouw met een vale, grauwe uitstraling. Die vrouw bleek ik zelf te zijn; in de spiegel! In geen tijden had ik mezelf gezien in een spiegel.

Destijds dachten we er zeker van te zijn niet oud te worden. Toch is het wonderlijk hoe snel je weer herstelde. Inmiddels zijn we tachtigers geworden.

Tijdens ons verblijf in Zweden werd gevraagd naar wie wij op zoek waren – waarschijnlijk bemiddeling door het Rode Kruis. Daarop stuurde mijn oom uit Boskoop, een arts, een telegram met de mededeling: “Ons huis is jouw huis”. Dat werd ook mijn thuis.

In ben ook naar Nijkerk gegaan. “Ik wist niet dat je terug zou komen?” was een reactie van een Nijkerker waarbij mijn vader spullen had ondergebracht. Ik kreeg koffie in een kopje uit mijn eigen servies, echter door gebruik was het servies incompleet geworden.

Het huis van mijn ouders bleek te worden bewoond door een aantal Nijkerkse families.

Het was afschuwelijk om – als enige overlevende van het gezin – door het ouderlijke huis te lopen wat grotendeels verwaarloosd was. Het gevoel is niet te beschrijven bij het zien dat de geriefelijke en mooie spullen in ons huis – waaraan mijn ouders zoveel aandacht hadden schonken – oud was geworden of was verdwenen. Mijn moeder hield van teak-hout, maar de mooie houten deuren waren als stookhout opgegaan evenals de vruchtenbomen in de tuin.

Al de oorlogsjaren heb ik het gevoel gehad dat ik het zou overleven. Bij ons gedwongen vertrek uit Nijkerk had vader me toevertrouwd waar ik een aantal waardevolle papieren kon vinden in het geval ik terug zou komen.

Hij had ze verstopt in een meubelstuk. Bij terugkomst was het huis grotendeels leeggeroofd maar uitgerekend het bewuste meubelstuk trof ik aan in een gesloten vertrek. De papieren bleken er nog in te zitten, het waren aantekeningen bij welke personen mijn vader leningen had uitstaan, het geld heb ik kunnen innen.

Goede herinneringen heb ik aan dhr. Florijn, hij had een kleine bank aan het Vetkamp. Hij heeft alle spullen teruggeven die mijn vader hem had toevertrouwd. De piano en ook het kistje met sieraden van mijn moeder. Dat kistje had hij verstopt onder de grond – en dan te bedenken dat een deel van zijn huis in bezit genomen was door Duitsers.

Na de oorlog was men in Nijkerk niet geïnteresseerd in hetgeen er met ons gebeurd was.

Er was slechts één Nijkerker die vroeg of ik mijn verhaal wilde vertellen. Dat was meester Juriaans van de openbare school die mij had uitgenodigd in zijn huis aan de Spoorstraat. Hij heeft alsmaar gevraagd en gezegd dat ik mijn verhaal moest opschrijven. Dat heb ik gedaan echter mijn boekje met aantekeningen is tezamen met andere spullen verloren gegaan tijdens een verscheping naar Israël. De boot waarop mijn bezittingen aanwezig waren, is gezonken.

Een vreemde gebeurtenis speelde zich voor mij eens af ergens in Nederland tijdens een treinrit. Het zal in het najaar van '45 of het voorjaar van '46 zijn geweest. Een volle coupé stroomde plotseling leeg en ik kwam alleen te zitten. Op een gegeven moment stapte er een moedige meneer op mij af en vroeg wat het nummer op mijn arm betekende. Ik vertelde hem dat ik als Jodin in Auschwitz was geweest. De meneer verontschuldigde zich en vertelde dat de treinreizigers dachten dat ik bij de S.S. was geweest.

De hechte vriendschap met Greet en Jos is blijven bestaan, regelmatig hebben we nog contact met elkaar. Zonder hen had ik het niet kunnen overleven, gezamenlijk hebben we de kampjaren van begin tot einde doorgemaakt.

JOS KELLNER-DE LIVER: Er was een wet in 1941, dat Joodse kinderen niet meer op openbare scholen mochten zijn. Toen het nieuwe schooljaar begon moest ik bij de directeur komen. Hij zei: "sorry maar ik mag je niet meer aannemen". Er is toen opgericht: het Joods lyceum in Utrecht, met Joodse leraren, tot de transporten gingen.

Ik ben er twee jaar geweest, ook Jaap Nihom was er met speciale reisvergunningen. Gaande de tijd werd de klas kleiner – het leek wel het verhaal over de tien kleine negertjes; steeds één minder. Toen Jaap onderdook ben ik alleen naar Utrecht gegaan. In de trein was de Jodenster op mijn kleding zichtbaar. Op een gegeven moment kwam er een man naar mij toe die regelmatig met mij in de trein zat. Hij stelde mij voor om onder te duiken als het zover was. Hij vond dat ik niet zoveel gevaar zou lopen omdat ik er niet zo Joods uitzag.

De burgemeester van Nijkerk, Bruins-Slot, dacht 'zijn Joden' te kunnen redden, door ze als landarbeiders te laten werken aan de 'Laak' waar alle Joodse mannen – die nog niet waren ondergedoken – hebben gewerkt. Het werk had geen enkel doel!

In mei zou ik het schooljaar afronden met proefwerken echter in april 1943 moesten alle Joden in de provincie zich aanmelden in Vught. Ik had niet de moed om onder te duiken. Mijn ouders wilden niet onderduiken, mijn twee zusjes die in het Apeldoornse Bos werkzaam waren geweest, waren al gedeporteerd. Mijn ouders hoopten mijn zusjes weer te ontmoeten als ze zich zouden aanmelden in Vught. Volgens mij was het rond 9 of 10 april dat Nijkerk "Judenrein" werd.

In Vught kwam ook mijn nichtje Greet Nihom vanuit Winterswijk aan – dochter van de jong overleden Ben Nihom van de Langestraat. Al onze bezittingen, sieraden etc. werden afgenomen. We kregen een streepjes jurk – nu nog steeds heb ik iets tegen streepjesjurken – maar ik meen dat we ook wel eens een overall droegen. Bij aankomst moest mijn moeder naar de afdeling voor ouderen en ik kwam te werken op een gedeelte met kleine kinderen. Daar zong ik mijn eerste liedjes in het Ivriet. Later kwam ik te werken op de afdeling van Philips; we moesten daar knijpkatten in elkaar zetten. Met kerstmis mochten we ook een Rode Kruispakket in ontvangst nemen. Het dilemma was: eet je alles op of bewaar je iets voor later? Ik koos voor het laatste. De volgende dag hebben de Duitsers echter alle resterende spullen in de barakken weer ingenomen toen wij op appèl stonden. Sindsdien is mijn motto alles tot je te nemen wat je op dat moment kan krijgen. Toch was Vught nog een relatief "goed" kamp; het had geen luizen! Overigens, na mijn kampjaren – toen ik als verpleegster ging werken – gold ik als een specialist op het gebied van luizen.

Na Vught kwamen we terecht in Auschwitz, waar we ongeveer vijf dagen verbleven. Vanwege onze ervaring bij Philips – nog steeds heb ik een bijzondere band met Philipsapparatuur - werden we tewerk gesteld in de "Sportschule" te Reichenbach voor een periode van circa 3 maanden. Vervolgens verplaatste men ons naar Lange Bielau, waar we ongeveer 4 maanden verbleven. Toen de Russen naderden, moesten we weer op transport; de beruchte voettocht. Ik dacht maar één ding: rechter voet voorbij de linker voet. Na een lange voettocht en transport per open veewagens – in de sneeuw - kwamen we op een gegeven moment in het dorpje Beendorf aan. Daar waren zoutmijnen waar ze ons in wilden oplazen. Een bericht uit Berlijn gaf echter een onverwachte wending. Vervolgens werden we weer per trein verplaatst, 14 dagen van de ene kant naar de andere kant. Het kamp Bergen-Belsen wilde ons niet hebben. Tijdens een deel van de treintochten zaten we temidden van gevaarlijke criminelen.

In Hamburg moesten we nog 3 dagen tankvallen graven. Daarna werden we weer op transport gesteld, zowaar lag er stro in de wagon wat een luxe was. Een aantal oudere soldaten, Duitse mannetjes, vertelden ons dat we richting Denemarken zouden gaan. Een Amsterdams meisje riep hen toe dat ze Duitsers de nek om wilde draaien. De oudere mannetjes vroegen zich af wat zij als Duitsers hadden gedaan waardoor zo'n jong meisje zo'n haat tegen hen had gekregen.

In Denemarken riep een Deense jongen dat Hitler dood was en dat we vrij waren. Hij werd gezoend maar de jongen griezeld ervan omdat we er zo vies uitzagen. Het Rode Kruis deelde pap uit, echter de rij werd maar niet kleiner omdat we telkens weer opnieuw aansloten.

Ik ben de enige van ons gezin die de oorlog heeft overleefd. Mijn terugkomst in Nijkerk was een desillusie. We hadden steun verwacht van de plaatselijke autoriteiten maar men was niet in ons geïnteresseerd. Het huis van mijn ouders was inmiddels in andere handen gekomen. Ik heb moeten strijden om het bezit van mijn ouders op rechtmatige wijze te kunnen verkopen. Daarbij heb ik wel de hulp in moeten roepen van een bevriende advocaat. Het huis werd verkocht maar helaas ver onder de prijs.

Ro schreef over de goede herinneringen aan de heer Florijn. Ook ik kan dit alleen maar positief bevestigen. Ook voor mijn vader heeft hij waardepapieren bewaard wat lang niet iedere bank heeft gedaan.

Na de oorlog heb ik een opleiding gedaan in het stadsziekenhuis te Utrecht. Op een bepaald moment kwam de directrice kijken of we er onberispelijk uitzagen in onze uniformen. Ze zei tegen mij:

“Dergelijke dingen doen zeelieden”, waarop ik zei: “Pardon, ik was in Auschwitz”. Professor Nuboer heeft later mijn tatoeage weggehaald.

HANS HAMBURGER: De onderduik van mijn vader, moeder en mij begon op 20 augustus 1942 – op 21 augustus hadden we ons naar Amsterdam moeten begeven. De eerste opvang was bij een groenteboer in Amersfoort. Na een paar weken zijn we verhuisd naar Nunspeet. Nijkerk is nooit een optie geweest voor onderduik. Het is maar goed ook, want iedereen kende mijn ouders. Mijn broer, zusters en zwager waren al eerder vertrokken en zouden het grootste deel van de oorlog in het onderduikerskamp “De Pas Op” bij Vierhouten doorbrengen. Tijdens de rest van de oorlog waren we dus gescheiden van de rest van ons gezin.

Binnen Nunspeet zijn we uit voorzorg verschillende keren gewisseld van onderduikadres.

In maart 1945 werden mijn zusters en zwager gearresteerd in Nunspeet. Via de kazerne in Ermelo zijn ze afgevoerd naar Kamp Amersfoort, waar ze tot het einde van de oorlog verbleven. Het kamp was toen overgenomen door het Rode Kruis. Daardoor brachten ze het er levend af.

Mijn broer is na liquidatie van het onderduikerskamp “De Pas Op”, ondergedoken bij een boer in Doornspijk. Ook hij overleefde de oorlog en ging als marinier naar Indië.

In april 1945 werd ik met mijn ouders bevrijd in Nunspeet.

Mijn ouders wilden na de oorlog zo spoedig mogelijk naar Amersfoort terug. Mijn vader moest weer de kost gaan verdienen. Op weg naar Amersfoort gingen ze aan bij hun vrienden, de familie Nihom in Nijkerk. Het merendeel van deze Kehilla was vermoord. Ze verbleven daar enige maanden en kregen toen pas een huis in Amersfoort. Zelf was ik vooruit gegaan naar oude vrienden uit Nijkerk die in Amersfoort woonden, de aardige familie van de leraar Frits Warmink. Mijn broer en zuster waren bij hem in Nijkerk op school geweest. Daar kon ik mij wat voorbereiden op de school waar ik naar toe moest. Vier jaar had ik geen normaal onderwijs gehad – één jaar Joodse school en drie jaar onderduik.

HENNY LEEFSMA: Ik weet nog dat ik de Duitse vliegtuigen heb zien overkomen. We werden geëvacueerd naar Harderwijk. Op een gegeven moment heeft mijn vader me naar Amsterdam teruggeroepen. Hij vond dat ik moest onderduiken en ik kwam terecht op een adres in Den Haag. Ik ben echter opgepakt en eerst vastgezet in de gevangenis “De Weteringschans” in Amsterdam. Ik, een meisje, in een ruimte met allemaal mannen maar gelukkig waren het doktoren. Vervolgens werd ik verplaatst naar Westerbork, waar ik een aantal maanden verbleef. Met het laatste transport Westerbork-Auschwitz moest ik mee, het was 1944.

Of ik in Auschwitz nog Nijkerkers heb ontmoet? Auschwitz was zo onvoorstelbaar groot, als je er nu rondloopt bemerk je dat eigenlijk niet meer zo. Nee, ik heb daar geen Nijkerkers ontmoet; anders zou ik me dat wel herinneren.

Bij het oprukken van de Russen werden we verplaatst – het was een lange voettocht – naar Liebau. Daar kregen we zwaar werk in een fabriek waar sneeuwkettingen werden gemaakt. In vergelijking met Auschwitz een eldorado. Ik raakte bevriend met Jan die daar tewerk was gesteld. De oorlog heb ik overleefd door mijn karakter en door de mensen met wie ik samen was. Samen met Jan ben ik na de bevrijding naar Nederland teruggekeerd. Het was een ontluistering. In Amsterdam heb ik 's nachts op straat moeten slapen. Gaandeweg pakte ik het leven weer op. Ik ben getrouwd met een Joodse man die in de oorlog ondergedoken heeft gezeten; alleen op een kamertje. Auschwitz was verschrikkelijk maar daar had je tenminste elkaar nog. Nu ik ouder begin te worden en alleen ben, realiseer ik me hoe verschrikkelijk die onderduik voor mijn man geweest moest zijn.

Een aantal keren ben ik nog terug geweest in Nijkerk. Het is allemaal zo veranderd, mijn Nijkerk is het niet meer.

JAAP NIHOM: De Nihoms zijn al in september '42 ondergedoken. De laatste 2 jaar van de oorlog was ik ondergedoken in Nijkerk. Mijn onderduikadres was bij de familie Boterenbrood aan de Luxoolseweg 18. Simon Hirsch was de eerste onderduiker bij de familie Boterenbrood, de tweede was ik en Sien Hirsch-de Liever werd de derde.

Degene die ons alle drie heeft ondergebracht was Ab Hofman. De verloofde van Ab werkte in de chocoladewinkel bij v.d. Haar / Petersen. Deze winkel was gevestigd aan de Langestraat 34, een pand dat verhuurd werd door de familie Nihom. Verdere contacten met het verzet waren er met Van Eyk (de directeur van Callenbach binderij) en de Sietsma groep. De ondergrondse strijder Henk Sietsema (zijn vader was hoofd van de christelijke school op de Holk) is op 10 mei 2001 overleden. Hij wist veel over Nijkerk en de oorlog. Zijn broer Hein is in Dachau vermoord en Henk is uit Dachau teruggekomen. In een ander concentratiekamp is Jan overleden.

Het geld dat wij (mijn ouders, zuster en ikzelf) nodig hadden, werd door Ali van de Bos en haar zuster Jannie van de Ham-v.d. Bos gebracht naar onze onderduikadressen en kwam uit de inkomsten van de zaak, die onder een Duitse "Verwalter" stond. Waar mijn ouders en zuster waren ondergedoken, wist ik niet. Ik had alleen indirect contact met hen. Mijn broer Joseph was een invalide, reden dat hij slachtoffer werd van de holocaust; hij kon niet onderduiken. Tot 20 april 1945 was ik ondergedoken.

Mw.M. BONESTROO-DE JONG: Herinneringen aan de vooroorlogse Joodse gemeenschap heb ik niet echt. Wij woonden in het centrum bij de haven, je kende de mensen omdat ze vaak voorbij liepen. In 1943 werd ik door Alie Bos gevraagd om te komen werken in de zaak van Nihom. De Nihom's waren toen al ondergedoken en Alie nam de zaak waar. De zaak stond wel onder toezicht van een Verwalter uit Amsterdam. Alie moet ervoor hebben gezorgd dat er geld werd doorgesluist voor de onderduikers. Ze hebben mij er niet bij betrokken, maar ik weet nog wel dat soms Sietsma in de zaak kwam en dat er achter in de winkel zaken besproken werden met Alie. Later vernam ik pas dat Sietsma van de ondergrondse was, hij zat in het verzet. Op woensdagmiddag zag ik Alie Bos vaak met een pakketje op de fiets vertrekken. Later vernam ik dat zij naar Zeist ging waar enkele waren ondergedoken. Ron Nihom zat ondergedoken in Schipluiden.

WILLEM WAAIJENBERG: Mijn vrouw was één van Boterbrood aan de Luxoolseweg. We zijn in 1944 getrouwd maar voor die tijd was ik al vaak in het huis van mijn toekomstige schoonouders. De families Boterbrood hadden samen in Nijkerk en Ermelo zeventien Joodse onderduikers. Drie onderduikers kwamen oorspronkelijk uit Nijkerk: Jaap Nihom, Sien Hirsch-de Liever en Bep Mok. De zus van mijn vrouw, was getrouwd met bakker Gommer in de Kleterstraat, die hadden verschillende Joodse onderduikers, waaronder Bep Mok. Een broer van mijn vrouw, Hendrik Boterenbrood, was loodgieter en woonde ook aan de Kleterstraat. Hij had vier Joodse onderduikers.

Op een avond liep bij mijn zwager Dirk Boterenbrood - ook loodgieter aan de Kleterstraat - achter op het erf plotseling een Joods echtpaar met een kind. Naar ik meen, waren zij aanvankelijk ondergedoken ergens in de buurt van Appel maar konden daar niet meer blijven. Zij konden nergens heen en zijn door Dirk in huis gehaald. Het kind kreeg ook nog een toeval en dokter Lent uit de Langestraat kwam er nog bij.

Totdat Dirk is vastgezet als gijzelaar in het gemeentehuis (fungeerde als onderpand voor de organisatie TODT), konden de onderduikers in de Kleterstraat blijven. Vervolgens hebben zij onderduik gevonden in een kippenhok aan de Beulenkampersteeg.

Naast mijn schoonouders woonde Dirk Griffioen die getrouwd was met een zus van mijn vrouw. Bij hen was een Joodse echtpaar, Arthur en Irma, ondergedoken.

Bij mijn schoonouders waren op een gegeven moment drie onderduikers. Simon Hirsch, Jaap Nihom en Sien de Liever. Ik weet nog dat contactpersoon Ab Hofman van de Holkerstraat bij mijn schoonouders kwam aangewandeld met Jaap Nihom. Sommigen herkenden Jaap.

Sien had eerst met haar man ondergedoken gezeten in de Holkerstraat bij mevrouw Brouwer. De Duitsers moesten iemand oppakken maar deden het verkeerde adres aan, het adres van mw. Brouwer waar de Joodse onderduikers zaten. De man van Sien heeft zijn vrouw nog over de schutting kunnen helpen maar is zelf opgepakt. Uiteindelijk is Sien bij mijn schoonouders ondergedoken.

Voor bonnen en geld moest ik met de trein naar Van Wijngaarden en Schenkman in Amsterdam. Daar moest ik ook kijken hoe het ging met het dochttertje van Sien de Liever.

Na de slag om Arnhem reden er nauwelijks meer treinen en kwamen Van Wijngaarden en Schenkman op de fiets vanuit Amsterdam. Vanuit Nijkerk namen zij dan weer eten mee.

Voor Jaap Nihom kwam Alie Bos met bonnen, zij verzorgde de zaak van Nihom.

De onderduikers betaalden wel kostgeld. Mijn schoonfamilie deed het niet om de winst maar om de mensen te helpen en te redden.

De onderduikers aten met de pot mee, het was niet te doen om twee keer te koken. "Nood breekt wetten" zeiden de jongens. Niet alles werd opgegeten, dat hield Sien goed in de gaten.

Ze verbleven vaak boven, daar was ook een kachel. In de laatste oorlogswinter waren echter de kolen op, het was ook nog eens een hele koude winter.

De enige warmtebron was het fornuis beneden in de kamer die op hout werd gestookt. Waar nu de sportvelden zijn, stonden vroeger grote eikenbomen. Overdag keken we hoe de takken liepen. We moesten weten hoe ongeveer de boom zou vallen als we deze 's nachts om vier uur stiekem gingen kappen. In die tijd zaten Jaap, Simon en Sien ook vaak beneden. Het bezoek kwam via één zijde, die moest dus in de gaten worden gehouden.

Voor noodsituaties had mijn schoonvader een luik in de vloer gezaagd waaronder een ruimte was. De onderduikers hebben er een keer gelegen, het luik werd afgedekt met een vloerkleed en mijn schoonvader ging er met een stoel bovenop zitten.

In de avond speelden Simon, Jaap, mijn schoonvader en ik het kaartspel pandoure.

Simon en Jaap keken hier echt naar uit, ze hadden er niet veel om handen. Het lampje boven de tafel brandde op een mengsel van dieselolie en benzine.

Als ik heel de dag aan het dorsen was geweest brandden mijn ogen tijdens het kaarten.

Als het niet ging, kwam Arthur, de Joodse onderduiker die bij de burens was. Met Jaap Nihom ben ik nog steeds bevriend, hij belt me nogal eens op uit Amerika.

MW. BAKKER-GOMMER: Vanaf de MULO, zo rond 1930, raakte ik bevriend met Bep Mok en kwam ik bij haar thuis. Met haar ouders woonde zij in de Langestraat. Haar vader werkte daar in een kledingzaak, de tegenwoordige groentewinkel. Daarnaast was er ook een winkel van een tante van Bep. De moeder van Bep was een Van der Hoeden. De winkel is op een gegeven moment failliet gegaan. Later zijn ze in de Nieuwstraat gaan wonen. Ik kan me herinneren dat we het licht voor ze moesten ontsteken op vrijdagavond en op de sabbath.

Op een gegeven moment is Bep met haar ouders naar Amsterdam verhuisd.

Op een woensdagmiddag, het was al oorlog, zei ik tegen mijn moeder: "Ik ga zondag eens Bep Mok bezoeken in Amsterdam". Na een treinreis heb ik Bep aangetroffen in Amsterdam. Ze vertelde me dat er de volgende week een overval zou komen en dat ze dan mee moest. Ze had gezien hoe haar ouders waren meegenomen, ze was erheen gedraafd maar werd tegengehouden. Ze had vier nachten op een dak geslapen.

Ik besloot haar mee te nemen met de trein naar Nijkerk. In de trein ging Bep aan de andere kant zitten, ze had ook nog een stel bonkaarten meegenomen.

We hadden al een Joods meisje Nelly als onderduikertje. Via de dames Callenbach uit de Hoogstraat en C. Callenbach was zij bij ons gekomen. Nelly was blond en kon gewoon mee als niet-Joods meisje de straat op. Geregeld kwam er ook nog een ander meisje, Trees, bij ons onderduiken omdat een ander onderduikadres niet veilig was. Achteraf bleken het nichtjes van elkaar te zijn. Trees was een uitgesproken Jodinnetje en mocht de deur niet uit, dat was heel zielig voor haar. De twee meisjes kwamen uit de omgeving van Utrecht.

Ons huis boven de bakkerswinkel aan de Kleterstraat was groot. Mijn moeder vond alles goed maar zei dat Bep niet op straat kon. Bep was echt een Joods type.

Mijn zus heeft een dag later een tante van Bep, we noemden haar tante Jo, opgehaald uit Amsterdam. Ze had gevraagd of ze ook kon komen. Toen hadden we dus vier Joodse onderduikers in huis.

Ik vind het zo bijzonder dat er binnen onze families zoveel Joodse onderduikers waren terwijl de contacten niet via elkaar liepen. Als familie waren we goed met elkaar maar we hielden het lang voor elkaar verborgen. Als je bij elkaar op visite was hoorde je wel eens wat vallen, dan begon je iets te vermoeden. Toen ik een keer naar mijn opa ging op de Luxoolseweg zag ik Jaap Nihom snel verdwijnen.

NECHAMAH MAYER-HIRSCH: Mijn ouders hebben mij vanuit hun huis in Amsterdam laten onderduiken, ik was toen ongeveer anderhalf. Het verhaal gaat dat een groothandelaar in sigaren, waar mijn grootvader Hirsch zijn sigaren inkocht voor zijn winkeltje, heeft aangeboden mij in zijn huis te nemen. Er wordt wel eens gezegd dat ik ook ondergedoken ben geweest in Nijkerk, maar dat is niet juist. Mijn twee onderduikadressen waren in Amsterdam. Op één adres ben ik verraden door de burens. Moet je je eens indenken, dat zelfs een kind wordt verraden!

Ik kon natuurlijk niet zelf vluchten, want ik was een peuter. In de familie waar ik woonde, was de oudste zoon Gerrit, verloofd met Jopie. Ze zijn gaan trouwen en met mij samen aan een andere kant van Amsterdam gaan wonen. Ik bleef dus in dezelfde familie, maar kreeg andere pleegouders. Mijn pleegvader Gerrit heeft papieren laten maken, waaruit bleek dat ik een kind was van zijn eerste Indische vrouw, die in het kraambed gestorven was. Daarom was ik zo donker van ogen en haar. Zelf had hij trouwens ook pikzwart haar. Het meisje in die papieren was 2 dagen ouder dan ik en heette Gemma. Dus kreeg ik een andere geboortedatum en werd Gemmeke genoemd – de hele geschiedenis van die vrouw is trouwens verzonden.

Het onderduikadres van mijn ouders was bij mevrouw Brouwer aan de Holkerstraat in Nijkerk. Bij Grada Brouwer in de buurt was iemand die papieren vervalste. Dat is verraden en toen de Nederlandse politie(!) bij die buurt kwam, hebben ze overal aangebeld, want ze wisten het juiste nummer niet. Er was misschien niets gebeurd als de onderduikers geweten hadden dat de politie voor iemand anders was gekomen. Er zaten meer onderduikers in die buurt; ze zijn allemaal opgepakt.

Ik geloof dat mijn vader gevallen is bij het klimmen over de schutting. Mijn vader is gepakt en is nooit teruggekeerd. Grada Brouwer is trouwens ook opgepakt en naar Vught gestuurd.

Mijn moeder is door de velden gevlucht – als Nijkerse kende ze de weg goed – naar de familie Boterenbrood aan de Luxoolseweg.

Op hetzelfde kamertje in Huize Boterenbrood-Waaijens woonden mijn moeder, de zeer jonge Jaap Nihom en de 17-jarige Simon Hirsch, de jongere broer van mijn vader.

Willem Waayenberg vertelde dat ze soms de handen vol hadden aan die twee jonge knullen die zich vreselijk opgesloten moeten hebben gevoeld. Dat is toch erger dan in een gevangenis. Mijn moeder breide van alles en dat werd verkocht. Zo kon ze financieel een beetje meehelpen. Ze heeft na de oorlog nog wel gebreid, maar kreeg het daar toch wel steeds moeilijker mee.

Na de bevrijding kwam mijn moeder mij halen en is ze met mij bij mijn grootouders De Liever gaan wonen op het Singel 28. Boven de winkel in manufacturen. Zo kon zij gaan werken, want mijn grootouders verzorgden mij.

Mijn opa Louis de Liever kon het getik van breipennen ook niet harden. Waarom weet ik niet.

Misschien heeft mijn oma Betje de Liever-van der Hak ook gebreid toen ze in Westerbork waren. Zij zijn verraden op hun onderduikadres.

Ook twee ongetrouwde dochters van mijn grootouders De Liever zijn op hun onderduikadres verraden. Ze zijn omgebracht. De andere dochter woonde sinds haar trouwen in Veendam, waar een zoontje werd geboren. Ook dit gezin heeft de oorlog niet overleefd. In totaal zijn 3 van de 5 kinderen De Liever omgebracht.

Na de oorlog heb ik niet ervaren dat Nijkerk vrij was van antisemitisme of dat er een hoge mate van integratie en tolerantie aanwezig was. De Joden die terugkeerden, voelden zich in de steek gelaten. Ik liep weleens langs een christelijke school met spelende kinderen op het schoolplein die mij uitscholden. Mijn grootvader De Liever heeft de hoofdonderwijzer hierop aangesproken. Het antwoord van de onderwijzer was: "Ach de Liever, de Joden hebben toch Jezus gekruisigd". Deze reactie heeft mijn opa diep gekwetst en zijn tranen hebben gemaakt dat ik dit nooit ben vergeten.

Grada Brouwer heeft de oorlog overleefd. Mijn moeder en ik gingen vaak bij haar op visite. Ze was een hele lieve vrouw en ik heb haar nooit horen zeggen dat het mijn moeders schuld was dat zij in Vught heeft gezeten.

We kwamen ook veel bij de Waaijens. Toen ik uiteindelijk in Amersfoort kwam te wonen, ben ik naar het huis toegegaan, maar ik had er toch moeite mee. Naarmate je ouder wordt, kan je die oorlog steeds moeilijker verdragen. Dan is zo'n bezoek een confrontatie met dat verleden, hoewel Willem Waaijens een hele fijne man is. Ik was samen met Jaap Nihom en diens vrouw op zijn 90^e verjaardag. Ik had tot voor kort ook mijn eigen onderduikfamilie, waar ik regelmatig naar toe ging. Mijn kinderen hebben een rare familie. Mijn moeder is hertrouwd en daar hebben zij dan hun opa van. Papa Gerrit en mama Jopie, die zij ook zo noemen, zijn een soort grootouders die toch anders zijn dan hun eigen oma's, maar die echt bij hun moeder horen. Mijn pleegbroer is een oom, die ook niet echt een oom is, maar wel bij hun moeder hoort. Helaas is hij een aantal jaren geleden overleden.

LOUK DE LIEVER: In 1942 kwam ik in de onderduik terecht, gescheiden van mijn ouders.

Achter op de fiets bij Annie Vastenburger ben ik naar Amsterdam gebracht. Ik heb daar geen herinneringen aan want ik was nog klein. Annie zat in het verzet en haar man, Klaas, is gefusilleerd bij de 'Woeste Hoeve'. Ik werd ondergebracht bij Dirk en Marietje Veenstra en ging door het leven als hun zoon Loukie Veenstra. Marietje was de zus van Karel Juriaans, het hoofd van de openbare school in Nijkerk. Hij was destijds onze buurman in de Spoorstraat.

Omstanders vonden dat ik sprekend een kind was van Dirk en Marietje – ze waren beide nogal donker. En dan te bedenken dat ze een dochtertje hadden met blond haar, waarbij vraagtekens werden geplaatst. Ik kon in Amsterdam gewoon buiten spelen, wat ik mij nog wel kan herinneren.

Mijn ouders, beide grootouders en een broer van mijn moeder waren aanvankelijk ondergedoken in Hoogland. Echter toen de centen oprakten, werden ze gesommeerd te vertrekken. Mijn grootouders De Liever kwamen in Nijkerk terecht. Zij zijn opgepakt en naar Westerbork gebracht. Grootouders Van Gelderen doken samen met de broer van mijn moeder onder in Hattermerbroek. In eerste instantie was het onderduikadres van mijn moeder gelegen in Wapenveld. Vader heeft op twee of drie adressen gezeten in Nijkerkerveen. Tot aan het einde van de oorlog hebben zij zich schuil kunnen houden. Het verzet heeft een keer kunnen regelen dat mijn vader een dag bij mijn moeder op bezoek kon. Tijdens de onderduik in Wapenveld is mijn middelste broer geboren.

Na verraad ben ik op 16 augustus 1944 opgepakt en werd ik eerst enkele dagen vastgehouden in de Euterpestraat in Amsterdam. Daarna werd ik overgebracht naar kamp Westerbork. Op 13 september werd ik met het beruchte kindertransport – het laatste transport uit Westerbork – gedeporteerd. We

kwamen eerst terecht in het kamp Bergen Belsen. Vervolgens zij we weer op transport gesteld en kwamen we aan in Theresienstadt, een kamp in Tsjechië, het was november 1944. Datgene wat we als kind hebben meegemaakt, is uitgebreid opgetekend door Daphne Meijer in het boekje 'Onbekende kinderen'. In het boekje Nijkerk 1940-1945 heeft schrijver De Zeeuw ook iets over mij geschreven. Mijn grootouders De Liever hebben mij nooit gezien in Westerbork. Enkele dagen voordat zij daar kwamen, was ik op transport gesteld. Ze wisten het overigens wel dat ik daar had gezeten, echter hoe ze daarvan op de hoogte waren, is mij niet bekend. Omdat er vanaf medio september geen treinen meer reden vanuit Westerbork, hebben mijn grootouders tot de bevrijding gevangen gezeten in het kamp Westerbork.

Toen ik na de oorlog terug kwam in Nijkerk – in juni 1945 – was het grootste gedeelte van de Joodse Gemeente in Nijkerk uitgeroeid.

Ik kan me nog herinneren dat er een groot gat aanwezig was in het dak van de synagoge. Hoewel het merendeel van het interieur in mijn beleving nog aanwezig was, was het wel een grote puinhoop in de synagoge. Het gat is ontstaan door een bombardement. De schade is niet ontstaan door antisemitisme want dan zou er niets van de synagoge overgebleven zijn.

Samen met mijn Joodse vriend heb ik geprobeerd de sjoel op te ruimen, tot mijn grootvader zei: "Het heeft geen zin, want de meeste Joden hebben de oorlog niet overleefd en daardoor zal de sjoel nooit meer gebruikt worden. We zijn toen maar gestopt. Ik denk dat het circa 1949 moet zijn geweest.

NAWOORD

“Ze hadden een waarheid over zich die men liever vergat. Wie van ons kreeg soms niet de indruk dat men het ons kwalijk nam te hebben overleefd.” (Elie Wiesel)

Degene die het overleefd hadden gingen naar huis maar vonden veelal geen thuis. Slechts in een enkel notulenboek wordt er aandacht geschonken aan de slachtoffers. Op 5 juli 1945 hield de vereniging “Handel en Nijverheid” een algemene vergadering. ‘De voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom nu we weer voor ’t eerst na de bevrijding weer bij elkaar zijn. Hij memoreert het overlijden van enkele leden en heet de heer Nihom die aanwezig was en de heer de Liever die niet aanwezig was weer welkom in ons midden’.

Ter aanvulling op het voorgaande hoofdstuk nog een aantal opmerkingen.

Circa drie kwart van de Joodse gemeenschap van Nijkerk overleefde de oorlog niet. Eenduidigheid in het percentage Joodse Nijkerkers wat de oorlog al of niet overleefde, treffen we niet aan in de diverse publicaties. De variabiliteit kan deels te maken met het tijdstip waarop het totaal aantal Joodse Nijkerkers werd bepaald en is afhankelijk van de gebruikte bron.

Niet alle 48 namen die op het Joods monument staan vermeld, waren volgens het bevolkingsregister woonachtig in Nijkerk tot april 1943. Twee dochters van De Liver stonden officieel in de gemeente van Apeldoorn ingeschreven. Jansje Mok trouwde nog in het voorjaar van 1943 met een Van Monnikendam uit Gouda, haar naam komt ook voor in de gedenkboeken van Gouda

Uitgaande van de lijst met Joodse ingezetenen uit het jaar 1942, zijn tenminste 50 van hen naar concentratiekampen in het buitenland gedeporteerd. Niet bekend is hoe het is vergaan met mw. Van Praagh-Serlui en haar zoon Abraham die in het jaar '42 naar een andere gemeente zijn verhuisd. Ze staan als vermist geregistreerd. Veruit de meeste gedeporteerde Nijkerkers zijn omgebracht in het vernietigingskamp Sobibor. Tenzij er een later levensteken is ontvangen, gaan Rode Kruis-berichten, overlijdensregisters of gedenkboeken er van uit dat aankomstdatum in het vernietigingskamp tevens de sterfdatum moet zijn geweest van de gedeporteerde.

Om de nog niet gedeporteerde Joden in Nederland te misleiden, moesten op last van de Duitsers positief geformuleerde kaarten worden geschreven door hen die waren aangekomen in Sobibor. Zo zijn circa 160 kaarten verzonden naar familie of vrienden, kaarten die eerst werden gelezen door de Joodse Raad in Nederland. Of er ook kaarten van Nijkerkers afkomstig zijn is een vraag die het best gesteld kan worden aan de schrijver van het standaardwerk “Vernietigingskamp Sobibor”, Jules Schelvis. Hij behoort tot één van de achttien Joodse Nederlanders die Sobibor hebben overleefd. In een telefoongesprek deelt hij mee dat er van Herman Oudkerk – hij was een aantal jaren inwonend bij leraar Colthof en zat op school aan de Gasthuistraat – op 7 september een kaart is aangekomen bij de Joodse Raad, twee maanden daarvoor was hij reeds op transport gesteld naar Sobibor. Herman Oudkerk heeft de oorlog niet overleefd.

Verskillende archieven geven aan dat de broertjes Hamburger van de Holkerstraat ook nog enkele dagen tot weken geleefd moeten hebben na aankomst in Sobibor. Op grond van welke levenstekens dit gebaseerd is, laat zich niet verklaren.

Bep Hammelburg, één van de vier Nijkerkers die de kampen in het Oosten overleefde, ging richting Ter Apel waar haar zus Anna met haar dochtertje woonde. Ze trouwde met Kurt Stein en is een periode woonachtig geweest in Emmen.

Na de onderduikperiode trof Johanna Cohen haar broer Alex weer aan. Hij was ondergedoken geweest aan de Schoenlappersteeg. Johanna trouwde later Wim Blankenvoort, een niet-Joodse Nijkerker. Samen met haar man trad Johanna in de voetsporen van haar broer Joop die reeds voor de oorlog naar Israël was geëmigreerd (zie hoofdstuk Zionisme). Na een kort verblijf in Nijkerk vertrok ook Alex Cohen met zijn vrouw naar Israël.

Na de oorlog was er voor Jaap Nihom, een weerzien met zijn ouders en zijn zus Ron, die na de onderduik terugkeerden naar de Langestraat. Later emigreerden zij naar Amerika.

Van een aantal andere oud-Nijkerkers is ook bekend dat zij de oorlog hebben overleefd

Greet Nihom (nicht van Jaap Nihom en Josefien de Liver) die na het overlijden van haar vader Ben Nihom samen met haar moeder en vier broertjes Nijkerk had verlaten in 1938, keerde als enige van dit gezin terug uit de concentratiekampen. Samen met haar vriendinnen Jos de Liver en Ro Hamburger uit Nijkerk had ze de ontberingen van de concentratiekampen overleefd.

In haar vroegere woonplaats Nijkerk had Bep Mok zich schuil gehouden bij haar vriendin Bertha aan de Kleterstraat, na de oorlog ging Bep Mok weer richting Amsterdam

Aaltje Fortuyn, een dochter van de voddendelelaar uit de Nieuwstraat, behoorde ook tot de groep overlevenden, zij was nog aanwezig tijdens de onthulling van het Joods monument in 2002 en emigreerde kort daarna naar Israël.

Daar waar de God van Israël aan het Woord was, werd leven gecreëerd. In die geest ontsproot zich de Kehillo Kedousjo Nijkerk een aantal eeuwen geleden.

Daar waar de af-god Hitler woorden uitschreeuwde, werd de dood in het leven geblazen. Chaos en duisternis keerden terug. Joodse gemeenschappen – waaronder die van Nijkerk – werden ontzield. Zij die terugkwamen vonden niet meer de gemeenschapszin van voor de oorlog. Begin jaren zestig werd de Joodse gemeente Nijkerk officieel opgeheven maar de verstrooiing had reeds eerder plaatsgevonden in de rampzalige oorlogsjaren. Echter de af-god Hitler had niet het laatste woord. 'Ik zal ulieden vergaderen uit de volken, en Ik zal u verzamelen uit de landen, waarin gij verstrooid zijt, en Ik zal u het land Israels geven' (Ezechiël 11: 17b).

Shalom Israë!!

BEGRIPPENLIJST

<i>Biema:</i>	een verhoging, platform, vanwaar de Thora wordt voorgelezen
<i>Baäl Kourei:</i>	een persoon die de bekwaamheid bezit om uit de Thora voor te lezen
<i>Bar Mitswah:</i>	een jongen die de dertienjarige leeftijd heeft bereikt, kerkelijk meerderjarig is geworden, d.w.z. vanaf nu zelf de verantwoordelijkheid draagt voor zijn handelen.
<i>Begowoud kodoul:</i>	heilige of gepaste eer
<i>Bediwrei gagomeinoe:</i>	door (of uit) de woorden van onze wijzen
<i>Chanoeka:</i>	bevrijdingsfeest, herinnert aan de her-inwijding van de tweede tempel door de Maccabeeën, omstreeks 165 V. Chr.
<i>Ch(ewre)Mesch(iebeth) Nefesj:</i>	begrafenisorganisatie/genootschap (lett. vert. lafenis der ziel)
<i>Chassidische Joden:</i>	stroming van vrome Joden met name in Oost-Europa
<i>Chower:</i>	eretitel uitgereikt door een opperrabbin aan Joden die zich verdienstelijk hebben gemaakt voor het Jodendom
<i>Diwrei Thouro</i>	verzameling van grondslagen en regels binnen het Jodendom
<i>Eisjes chajil</i>	een deugdzame vrouw (beginwoorden van Spreuken 31:10-31, bekende liturgie voor de vrijdagavond in huiselijke kring)
<i>Gazzan:</i>	voorzanger
<i>Gebedsriemen:</i>	Tefillien, bestaande uit zgn. huisjes (voor hoofd en arm) en riemen. Huisje bevat bijbelteksten (Exodus 13:1-10 en 11-16; en Deuteronomium 6:4-9 en 11:13-21). Worden op elke werkdag door meerderjarige mannen op voorgeschreven wijze aangelegd.
<i>Gem(iloes) Gasodiem:</i>	vereniging voor het verrichten van weldaden
<i>Gemoro:</i>	Talmoed, door de eeuwen heen ontwikkelde leer – samengesteld door verschillende geleerden - binnen het Jodendom
<i>Jom Tov:</i>	feestdag
<i>Joum Kipoer:</i>	Grote Verzoendag
<i>Gebedsmantel:</i>	gewaad, kleeft met aan de hoeken een aantal schouwdraden (franjes)
<i>Gewre (chewre)</i>	vereniging
<i>Gewrelokaal:</i>	verenigings- of vergaderlokaal
<i>Jemei Zikno:</i>	de jaren des ouderdoms (oude dag)
<i>Kille, Kehilla:</i>	Joodse gemeente
<i>Kewoero (of gewoero:)</i>	kracht
<i>Matzot:</i>	meervoud van matze: paasbrood
<i>Mesj(ievat). Nefesj-Gewre</i>	begrafenisorganisatie
<i>Mezoezah:</i>	kokertje, ter bevestiging aan deurpost met daarin een perkamenten rolletje. In kleine letters staat geschreven teksten uit een bijbelboek (Deuteronomium 6:4-9 en 11:13-21). Ook wel bekend staande als de Joodse belijdenis: "Sjema Israël.
<i>Mitswoh</i>	gebod
<i>Mohel</i>	besnijder, persoon die bevoegd is een besnijdenis uit te voeren
<i>Ngoulom Habboo</i>	komende wereld
<i>Niesan:</i>	eerste maand van Joodse kalender, valt in maart/april
<i>Parnas:</i>	verzorger, bestuurder
<i>Pesach:</i>	Joods paasfeest (n.a.v. uittocht uit Egypte)
<i>Poeriem:</i>	uitbundig feest n.a.v. het verhaal uit de rol van Ester
<i>Sjabbat:</i>	rustdag op de zevende dag, de zaterdag
<i>Seideravond</i>	huiselijke eredienst op de eerste en tweede avond van Joods Pasen
<i>Sjabbos</i>	sjabbat/sabbath
<i>Sjammes</i>	koster
<i>Sjaloom:</i>	vrede
<i>Talmoed:</i>	zie gemoro
<i>Thora:</i>	de vijf boeken van Mozes

GERAADPLEEGDE OF AANBEVOLEN WERKEN OVER JOODS NIJKERK

Literatuur en Gedenkboeken

- H. Beem, J. en D. Michman, *Pinkas* (Amsterdam/Antwerpen/Ede 1985, blz. 474-476)
B. Berndsen, *“En een jood is altijd een goede inwoonder”...De joodse gemeenschap in Nijkerk in de achttiende en negentiende eeuw*, (Utrecht 1997, doctoraal scriptie geschiedenis)
S. van der Hoeden e.a., *Israëlitische gemeente te Nijkerk* (Nijkerk 1926)
M. H. Gans, *Memorboek*, (Baarn 1971, blz. 522)
H. Hamburger, J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland* (Bedum 2005 blz. 44/45)
N. Mayer-Hirsch / J. Bouten, *Over dit alles ween ik bittere tranen* (Nijkerk 2003)
H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan* (Zoetermeer 2003, blz. 68-84: 'vreemdelinge in Nijkerk')
P. de Zeeuw e.a, *Nijkerk 1940-1945* (Nijkerk 1995, blz. 51-64)

Tijdschriften en kranten

“Oud Nijkerk”:

- J.V.D. Blankenvoort-Cohen, *Helden aarzelen niet* (Nijkerk 1991 nr. 2)
G.J.H. van den Brink, *De Joodse geschiedenis* (Nijkerk 1996 nr. 3)
Wilma van de Bunt, *De Koperen doofpot van juffrouw Van der Hoeden* (Nijkerk 2002 nr. 2)
Kellner-de Liver, Miriam (Nijkerk 1998 nr. 2)
N. Mayer-Hirsch, *In memoriam Philip de Liever* (Nijkerk 1993 nr. 3)
A. van Straalen, *Peuter Kareltje omgebracht 1/2* (Nijkerk 2003 nr. 2-3)
J. Vastenburger, *Historie Joodse gemeente in Nijkerk 1/2/3* (Nijkerk 1985-86, nr. 3-1-2/3)
J. Vastenburger, *Joodse gemeente aan de vooravond van de bezetting 1/2* (Nijkerk 1986-87 nr. 2/3-1)
J. Vastenburger, *Duitse gruwelnacht over Joodse gemeente* (Nijkerk 1987 nr.1)
B. Wallet, *Kehillo Kedousjo Nijkerk 1/2/3* (Nijkerk 1993 nr. 1-2-3)
F. Witzel, *Geschiedenis in steengebeiteld 35 1 en 2* (Nijkerk 2006-07, nr. 4-1)

“Vereniging Veluwse geslachten”:

- C.J. van Hunnik, *Familie Hammelburg*, (Barneveld 1978, blz. 145)

“Nieuw Israëlitisch Weekblad”:

- 1926 nr.2 p.11 *Feestelijke Herdenking van het 125-jarig bestaan Synagoge te Nijkerk*
1927 nr.47 p.14 (overlijdensbericht van Sim. E. v.d. Hoeden)
1928 nr.47 p.3 (verslag inwijding schoolgebouw Kloosterstraat)
1930 nr.22 p.11 (Overlijdensbericht M. Fortuin)
1936 nr.2 p.12 *Jubileum van den eerw. Heer A. Coltof*
1936 nr.26 p.11 (bericht oprichting Joodsche Sociëteit)
N. Mayer-Hirsch / H. Kooger, *Nijkerk kwam tot bloei met komst joodse tabakstellers NIW 29-8-1986*

“Centraal blad voor Israëlieten”:

- 1926 nr. 12 p. 8 *Feestelijke herdenking van het 125-jarige bestaan van de synagoge te Nijkerk*
1927 nr. 6 p.13 (Verslag begrafenis S.E. v.d. Hoeden)

“De Joodse Jeugdkrant” (6^e jaargang 1933/1934; specificatie in tekst verwerkt)

“Nijkerkse Courant”:

- (Jaargangen 1926-1943; specificatie in tekst verwerkt)
J. Vastenburger, ... *Bewogen historie van de Joodse Gemeente in Nijkerk...*(7-1-1960)
J. Vastenburger, ... *Bouw van de Nijkerse synagoge kostte ruim 12000 gulden* (12-1-1960)
J. Vastenburger, ... *Joodse Gemeente aan de vooravond van de bezetting* (?-?-?)
(?) *Joodse rusthoven vragen piëteitsvolle verzorging..*(12-1-1960)

“De Stad Nijkerk”:

- E. Pol, *Jos de Liver over haar thuiskomst in Nijkerk: “Gedesillusioneerde, maar niet verbitterd”* (?-?- ?)
Dochter burgemeester Bruins Slot over de bezettingsjaren...(22-3-1995)
E. Pol, *Jaap en Hetty Nihom overleefden de nazibezetting, Echte vrienden zijn zij die ons destijds wilden redden* (3-5-1995)
Niet zeuren, jongen. Schelden doet geen pijn (26-9-2001)

J. Bouten, *In Nijkerk zal nooit meer een synagoge komen* (?-?-?)
J. Bouten, *Het moet een verhaal zijn zonder veel woorden* (28-11-2001)
J. Bouten, *Ze spaarden met stuivers hun synagoge bij elkaar* (9-1-2002)
J. Bouten, *Rabbin J.S. Jacobs: Monument allereerst een grafzerk* (3-4-2002)
Rachel Salomon-Hamburger op zoek naar joods verleden, Wat is Nijkerk mooi geworden (?-?-2002)

“De Nijkerker”

W. Klok-van Dasselaar, - *verhaal over Alex Cohen* - (?-?-?)

“De Amersfoortse krant”:

Persoonlijke overwinning op Hitler / M. Kellner-De Liver (25-4-1998)

Jos de Liver uit Israël even terug op geboortegrond in Nijkerk: Ik heb geen ander land (20-4-2002)

“Veluws Dagblad”(?):

Duitse gruwelnacht daalde over Nijkerkse Joodse gemeente (21-1-1960)

“Reformatorisch Dagblad”:

Joden leverden belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van Nijkerk (5-2-1986)

Roza Salomon-Hamburger: Ik stond alleen op de wereld, dat maakte mij onverschillig voor gevaar / Overleven in het beloofde land (4-10-2002)

Nooit te laat voor een monument (Louk de Liever) (4-5-2007)

P. de Bok, *Begraafplaatsen in Nederland, Nijkerkerveen* (?-?-?)

Archieven

Besnijdenisboekje familie Nihom (1995 transcriptie M.S.R. Nihom)

Dossiers stadsarchief Nijkerk: 18.01, 30.0

Notulenboeken Handel en Nijverheid

Notulenboek Nijkerkse Gymnastiekvereniging Excelsior 1924-1942

Overlijdensregister Nijkerk (aangevuld met Rode Kruisberichten en data gedenklijsten internet)

Internet

L. de Liever, *Het is nooit te laat voor een gedenkteken* (www.4en5mei.nl , zie oorlogsmon. / verhalen)

N. Mayer-Hirsch, *De Joden van Nijkerk* (www.geocities.com/athens/oracle/9784/nijkerksejoden.html)

www.joodsmonument.nl (doorklikken naar Nijkerk)

www.jhm.nl (doorklikken naar Mediene en Nijkerk)

Overige geraadpleegde werken

T. v.d. Brink, G. Crebolder, *Barneveld 1939-1945*, (Barneveld)

P. Bregstein, S. Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam* (Amsterdam 1978)

E.A. Cohen, *De negentien treinen naar Sobibor* (Amsterdam 1985)

I.B. van Creveld, *Jong geleerd* (Den Haag 2003)

M. Croes, P. Tammes, *Gif laten we niet voortbestaan; een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten*, (Amsterdam 2004)

L. Giebels, *De zionistische beweging in Nederland 1899-1941* (Assen 1975)

L. de Jong, *de jodenvervolging 1/2* ('s Gravenhage 1978)

P.W. Klein, J. v.d. Kamp, *Het Philips-Kommando in kamp Vught* (2003)

N. Mayer-Hirsch, *Het huis van de levenden Beth-haChajiem*, (Baarn 1989)

M. Meijer, *Onbekende kinderen*, (Amsterdam 2001)

J. de Moei, *Joodse kinderen in kamp Vught*, (Vught 1999)

J. Presser, *Ondergang 1/2* ('s Gravenhage 1965)

K. Ribbens, *Zullen wij nog terugkeren* (Amersfoort 2002)

J. Soetendorp, *Symboliek der Joodse religie* (Zeist 1958)

J. Schelvis, *Binnen de poorten*, (Bussum 1982)

J. Schelvis, *Vernietingskamp Sobibor*, (Amsterdam 1993)

S. PH. de Vries, *Joodse riten en symbolen* (Amsterdam 1968)

J. Vredenburg, *De Pentateuch* (Amsterdam 1928)

E. Wiesel, *Tekenen van Uittocht*, (Hilversum 1988)

Bijbel (statenvertaling)

Documenten van de Jodenvervolging in Nederland 1940-1945 Joodse Historisch Museum
In Memoriam uitgever SDU

Courant "Nunspeet Vooruit":

Hans Hamburger, *Een onderduik in Nunspeet, 'We leefden in grote harmonie'* (4-5-1994)